Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

Історичний факультет
Кафедра історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук

Кваліфікаційна робота

РОЗВІДКА УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ У БОРОТЬБІ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ (1921–1945)

Спеціальність 014 Середня освіта
Освітня програма 014.03 Середня освіта (Історія)

Здобувача вищої освіти освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр»
Довбуша Віталія Романовича

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК:
кандидат історичних наук, доцент
Лаврін Тетяна Володимирівна

РЕЦЕНЗЕНТ:
кандидат історичних наук, доцент
Прийдун Степан Васильович

Тернопіль – 2025

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ ТА СКОРОЧЕНЬ 3

ВСТУП 4

РОЗДІЛ І. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА 7

РОЗДІЛ ІІ. СТВОРЕННЯ РОЗВІДУВАЛЬНИХ ОРГАНІВ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ. 16

2.1. Започаткування розвідувальної діяльності 16

2.2. Діяльність розвідки Карпатської Січі в 1938–1939 рр. 30

РОЗДІЛ ІІІ. РОЗВІДУВАЛЬНІ ЗАХОДИ ОУН ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939–1945) 36

3.1 Організаційна побудова органів безпеки українських націоналістів на початку війни 36

3.2.Розвідка українських націоналістів проти Радянського Союзу (1939–1945) . 41

РОЗДІЛ IV. СПЕЦІАЛЬНІ ПІДРОЗДІЛИ ОУН У ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 58

4.1. Діяльність СБ ОУН (м) у 1941–1944 рр. 58

4.2. Протинацистська розвідувальна діяльність СБ ОУН (б) 61

ВИСНОВКИ 71

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 74

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ ТА СКОРОЧЕНЬ

ВО – військова округа

ЗУЗ – західноукраїнські землі

КЕ – Крайова екзекутива

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

ОУН – Організація українських націоналістів

СБ – Служба Безпеки

УВО – Українська військова організація

УПА – Українська повстанська армія

ЦП – Центральний Провід

ВСТУП

Актуальність теми. Одним із найбільш важливих напрямків забезпечення національної безпеки держави є здійснення розвідувальної діяльності. Особливо в період військової агресії Російської Федерації питання розбудови розвідки має стояти в авангарді українських військово-політичних сил. Досвід побудови розгалуженої системи розвідки та контррозвідки українських націоналістів у роки Другої світової війни дає можливість творчо і критично використати його для розвитку сильної та ефективної розвідки сучасності. Розвідка українських націоналістів у боротьбі за незалежність упродовж 1921– 1945 рр. є досить важливою сторінкою в історії України, проте містить ще багато запитань. Лише максимально об'єктивне і документально аргументоване дослідження дозволить позбутися пропагандистських «міфів» в даній проблематиці. Переосмисливши минуле, українці зможуть ефективніше будувати майбутнє та успішніше протистояти новим загрозам і викликам.

Мета дослідження полягає у висвітленні розвідки українських націоналістів у боротьбі за незалежність упродовж 1921–1945 рр.

Основні завдання дослідження:

- визначити хронологічні етапи розвитку розвідувальної діяльності українських націоналістичних організацій;
- проаналізувати організаційну структуру розвідувальних та контррозвідувальних підрозділів;
- реконструювати основні напрямки розвідувальної діяльності;
- дослідити методи роботи української розвідки;
- проаналізувати взаємодію української розвідки з іноземними спецслужбами;
- оцінити роль окремих постатей (Євгена Коновальця, Романа Шухевича та інших) у формуванні та розвитку розвідувальної системи українського націоналістичного руху;

- оцінити ефективність розвідувальної діяльності українських націоналістів як фактора виживання підпілля, забезпечення безпеки керівництва, успішності бойових операцій та політичної стійкості руху.

Об'єктом дослідження є національно-визвольний рух українських націоналістів у 1921–1945 рр.

Предметом дослідження виступає розвідка спеціальних підрозділів УВО, ОУН (б), ОУН (м) та УПА у зазначений період.

Наукова новизна полягає у:

- системно проаналізовано розвідувальну діяльність українських націоналістів як єдиний, безперервний процес — від перших розвідувальних груп УВО у 1921 році до розвиненої системи Служби безпеки ОУН(б) та Розвідувального відділу УПА у післявоєнний період, що дозволяє виявити еволюцію методів, структури та стратегічних пріоритетів.
- запропоновано нову типологію розвідувальних функцій, яка виходить за межі суто військової розвідки й охоплює політичний моніторинг, соціальний аналіз, ідеологічний контроль та міжнародну розвідувальну взаємодію, що дає змогу розглядати українську розвідку як багатофункціональний інструмент національно-визвольної боротьби.

Територіальні межі дослідження охоплюють усі землі, що входять до кордонів сучасної України.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1921–1945 рр. Нижня межа обумовлена створенням у вересні 1921 р. розвідки штабу «Розвідчої референтури» Начальної команди УВО. Верхня – закінченням Другої світової війни.

Методологічну основу роботи становлять загальнонаукові і спеціально- історичні методи: порівняльно-історичний; ретроспективний. Із загальнонаукових ми опиралися на методи синтезу та аналізу. Також зверталися до таких загальнонаукових методів, як метод класифікації, узагальнення, статистичний тощо. Поєднання та комплексне використання вище перерахованих методів дало змогу реалізувати дослідницькі завдання і досягти поставленої мети.

Структура роботи визначається змістом, метою і завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг становить 83 сторінки, список використаних джерел складає 103 позиції.

РОЗДІЛ І. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

Дослідження розвідувальної діяльності українських націоналістів у період між двома світовими війнами та під час Другої світової війни є однією з найбільш складних і багатогранних тем у сучасній історіографії України. Цей напрямок національно-визвольного руху, представлений насамперед Українською військовою організацією (УВО), Організацією українських націоналістів (ОУН) та Українською повстанською армією (УПА), включав у себе розвинену систему розвідки та контррозвідки, яка функціонувала в умовах постійного тиску з боку польської, радянської та німецької влад. Саме ця конспіративна складова дозволяла націоналістичному підпіллю зберігати оперативну самостійність, здійснювати диверсії, збирати відомості про противника та координувати збройний спротив.

На сьогодні історіографія цієї проблеми пройшла кілька етапів розвитку: від ідеологічно ангажованого радянського підходу, через апологетичну еміграційну традицію, до сучасного наукового аналізу, що базується на широкій джерельній базі та міждисциплінарних методах. Метою нашої історіографічної розвідки є систематизація наукових підходів до вивчення розвідувальної діяльності українських націоналістів у 1921–1945 роках, аналіз ключових досліджень, визначення методологічних особливостей та ідентифікація недосліджених аспектів. Особлива увага приділяється джерельній базі, ідеологічним векторам інтерпретації та внеску окремих дослідників у розуміння цієї складної сфери діяльності.

У радянський період дослідження українського націоналістичного руху, зокрема його розвідувальної складової, було жорстко підпорядковане офіційній ідеології. Націоналісти зображувалися як «бандити», «агенти іноземних розвідок», «фашистські посібники» або «буржуазно-націоналістична зрада інтересам трудящих». У такому контексті розвідувальна діяльність ОУН/УПА інтерпретувалася виключно як терористична, диверсійна та контрреволюційна, без будь-якого аналізу її організаційної структури, методів роботи чи стратегічних цілей.

Цей підхід був закріплений у численних публікаціях органів державної безпеки СРСР, зокрема у збірниках документів, виданих КДБ УРСР. Серед них — «Збірник документів про структуру та характер антирадянської діяльності ОУН» Т. 21 та Т. 22, які містить документи, що характеризують діяльність так званої Служби безпеки (СБ) у 1944–1953 роках [29, 30]. Аналогічний підхід простежується у збірнику «Документи та матеріали УПА» [32], де всі матеріали подаються через призму «антирадянської бандитської діяльності». Такі публікації, хоча й мали формальний науковий вигляд, насправді слугували пропагандистським цілям — дискредитації національно-визвольного руху та виправданню репресій.

Українські історики, що працювали в рамках марксистсько-ленінської парадигми, наприклад, Сергійчук В. [89, 90], не аналізували розвідувальну систему ОУН/УПА як організовану структуру, а зводили її до «бандитизму» та «терору». Такий підхід приховував реальну складність і ефективність розвідувальної роботи українських націоналістів, а також їхні зовнішньополітичні зв’язки.

Незважаючи на ідеологічну обмеженість, радянські архіви містять цінні оперативні документи, які сьогодні використовуються для реконструкції розвідувальних мереж. Зокрема, справи з ГДА СБУ [31, 32] містять доповідні записки, спецповідомлення, протоколи допитів, які дають уявлення про масштаби, методи та цілі розвідувальної діяльності ОУН/УПА. Наприклад, справа з доповідними записками по Українській контрреволюції за березень 1941 року [31] містить інформацію про підготовку ОУН до збройного виступу напередодні німецько-радянської війни, що свідчить про наявність розвідувальних каналів у радянському тилу. Архівні фонди Головного державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) є ключовим джерелом інформації. Серед найважливіших фондів — Фонд 2 («Управління боротьби з бандитизмом НКВС – Управління 2-Н МДБ...» [31], який містить оперативні звіти про діяльність українського підпілля в 1941–1943 роках, та Фонд 13 («Друковані видання ВНК-КДБ...») [30, 32], де зібрано збірники

документів радянських органів безпеки, присвячені ОУН/УПА. Особливо цінними є справи, що містять допити заарештованих розвідників, аналітичні записки та карти агентурних мереж. Також важливим є фонд, присвячений Роману Шухевичу [86], який містить документи про його роль у керівництві розвідувальними структурами УПА.

Таким чином, радянська історіографія, хоча й не надавала об'єктивного аналізу, створила певну документальну базу, яка сьогодні використовується вже в іншому методологічному контексті. Проте її головним недоліком залишається відсутність наукової рефлексії, заміна аналізу політичною оцінкою та ігнорування внутрішньої логіки націоналістичного руху.

Паралельно з радянською історіографією, яка ігнорувала або дискредитувала український націоналістичний рух, у діаспорі формувався альтернативний напрямок дослідження — еміграційна історіографія. Її представники були безпосередніми учасниками подій або їхніми ідеологічними спадкоємцями, що визначало як цінність, так і обмеженість їхніх праць. Цей напрямок виник ще в 1940–1950-х роках у Німеччині, Канаді, США, Великій Британії та інших країнах, куди після Другої світової війни емігрували тисячі українців, серед яких були й активні діячі ОУН та УПА.

Центральне місце в еміграційній історіографії посідають мемуари, які стали основним джерелом інформації про внутрішню структуру, методи роботи та ідеологію розвідувальних підрозділів. Серед найважливіших мемуарних праць — «Записки повстанця» Михайла Андрощука «Вороний» [1], «У вирі боротьби» Юрія Борця [14], «Воля ціни не має» Ярослава Гайваса [27], «На стежках історичних подій» Леоніда Гірняка 33, «З Україною у серці» Ганни Коханської [63], а також спогади Степана Мазурця [69] та Юрія Ступницького [93]. Ці тексти містять унікальні свідчення про повсякденну діяльність розвідників, їхні зв'язки з місцевим населенням, методи збору інформації, шифрування повідомлень, а також про взаємодію з іншими підрозділами підпілля.

Особливе значення мають праці Зіновія Книша — одного з найбільш продуктивних істориків українського націоналістичного руху в діаспорі. У своїх книгах він детально аналізує розвідувальну діяльність УВО та ОУН у міжвоєнний період. Так, у «Спогадах і матеріалах до діяння ОУН напередодні німецько-московської війни 1941 р.» [55] Книш описує підготовку розвідувальних груп для дій у радянському тилу. У «Розбраті» [46, 55] він розкриває внутрішні конфлікти в ОУН, які вплинули на організацію розвідки після розколу 1940 року. Особливо цінним є його дослідження «З таємних документів польської окупації Західної України» [48, 51, 54], де на основі польських архівів реконструюється діяльність польської контррозвідки проти УВО та ОУН, а отже — і методи протидії з боку українських розвідників.

Не менш важливим є внесок Степана Мудрика-Мечника, який був безпосереднім учасником розвідувальної роботи. У своїй праці «Служба Безпеки Революційної ОУН у боротьбі з НКВД-НКГБ-МГД-КГБ» [75] він надає системний огляд контррозвідувальної діяльності СБ ОУН(б), описує структуру, методи вербування, роботу з агентурою та боротьбу з радянськими агентами. Його інші праці — «Під трьома окупантами» [74] та «Вивчаймо ворога» [73] — містять аналітичні міркування щодо тактики розвідки в умовах окупації.

Еміграційна історіографія також включала аналітичні нариси та історичні монографії. Серед них — «Нарис історії ОУН» Петра Мірчука [72], який, хоча й не фокусується виключно на розвідці, надає загальний контекст розвитку організації, у якій розвідувальна діяльність була невід’ємною складовою. Також важливим є збірник «Основні елементи партизанської тактики УПА. До зброї» [76], де викладено основи партизанської тактики УПА, зокрема розділи, присвячені розвідці та зв’язку.

Однак еміграційна історіографія має суттєві недоліки. По-перше, вона часто носить апологетичний характер: автори прагнуть довести «правоту» націоналістичного руху, героїзувати його учасників, замовчувати або

виправдовувати складні епізоди (зокрема, зв'язки з нацистською Німеччиною). По-друге, багато праць написані без наукової критики джерел: мемуари сприймаються як абсолютна істина, а не як суб'єктивне свідчення. По-третє, у багатьох працях відсутній порівняльний аналіз або теоретичний апарат, що ускладнює їхнє використання в академічному дискурсі.

Тим не менш, саме завдяки еміграційній традиції збереглися цінні документи, особисті архіви, фотографії, інструкції, які згодом увійшли до наукових збірників, зокрема до серії «Літопис УПА» [66, 67, 68]. Ця серія стала мостом між еміграційною пам'яттю та сучасною українською наукою, забезпечивши доступ до джерел, які раніше були недоступні в Україні. Вона видана за участю Інституту української археографії НАН України та ГДА СБУ, містить оригінали наказів, інструкцій, звітів, листівок, статутів та періодичних видань УПА. Зокрема, у Томі 2 [66] подано документи, що розкривають цілі та завдання УПА, структуру Генерального штабу, а також матеріали окремих груп — «Північ», «Захід», «Південь». Не менш важливим є збірник «Матеріали та документи Служби безпеки ОУН(б) у 1940-х рр.» [71], упорядкований О. Лисенком та І. Патриляком, який містить оригінали інструкцій СБ з розвідки, контррозвідки, боротьби з агентурою НКВД та внутрішніх «зрадників».

Отже, еміграційна історіографія, незважаючи на свої обмеження, зіграла ключову роль у збереженні історичної пам'яті про розвідувальну діяльність українських націоналістів. Вона надала основу для подальшого наукового аналізу, який став можливим лише після здобуття Україною незалежності.

З початку 1990-х років, особливо після проголошення незалежності України та поступового відкриття архівів радянських репресивних органів, українська історіографія вступила в новий етап — етап наукової систематизації, критичного аналізу та методологічної зрілості. У цьому контексті дослідження розвідувальної діяльності українських націоналістів перестало бути полем ідеологічних битв і стало об'єктом академічного

дослідження, що спирається на широку джерельну базу, міждисциплінарні підходи та міжнародне наукове співробітництво.

Центральне місце у цьому процесі посідають праці Дмитра Вєдєнєєва — одного з найвпливовіших сучасних дослідників історії українського націоналістичного руху. Його дослідження охоплюють весь хронологічний діапазон теми — від УВО 1920-х років до післявоєнного підпілля. У статті «Спеціальні підрозділи Української військової організації (1920 – поч. 1930-х рр.)» [21] Вєдєнєєв вперше науково реконструював структуру перших розвідувальних груп УВО, їхні завдання, методи вербування та взаємодію з польською та радянською контррозвідками. У праці «Розвідувальна діяльність підпілля Організації Українських Націоналістів у Західній Україні в 1939–1941-х роках» [19] він аналізує підготовку ОУН до збройного виступу напередодні Другої світової війни, зокрема роботу розвідувальних груп у радянському тилу.

Особливо важливим є його дослідження «Розвідувальна служба УПА (1943–1945 рр.)» [20], де вперше системно описано структуру розвідувальних підрозділів УПА, їхню підпорядкованість Генеральному штабу, методи збору інформації, роботу з агентурою та взаємодію з іншими підрозділами. Вєдєнєєв показує, що розвідка УПА не була хаотичною — вона функціонувала за чіткими інструкціями, мала власну ієрархію (від районного до крайового рівня) і була інтегрована в загальну систему управління повстанським рухом.

У співавторстві з Григорієм Биструхіним Вєдєнєєв підготував фундаментальну монографію «Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945)» [23], яка на сьогодні є найповнішим науковим дослідженням теми. У ній автори не лише аналізують внутрішню структуру розвідки, а й розглядають її в ширшому контексті — у взаємодії з радянською, німецькою та польською розвідками. Особливу цінність становить документальний збірник «Повстанська розвідка діє точно і відважно…» [18], у якому вперше опубліковано оригінали інструкцій

Служби безпеки ОУН(б), звіти розвідувальних груп, шифри, картки агентурних мереж та інші матеріали, що дозволяють реконструювати реальну практику розвідувальної роботи.

Паралельно з Вєдєнєєвим значний внесок у вивчення теми зробив Ярослав Антонюк. Його докторська дисертація «Діяльність спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій 1921–1991» [5] є унікальною спробою охопити розвідувальну діяльність у довгостроковій перспективі. У своїх численних публікаціях [2, 3, 4, 5, 6, 7, 8] Антонюк детально аналізує діяльність Служби безпеки ОУН(б) на Волині, Острожчині та інших регіонах. Він звертає увагу на те, що СБ не була лише контррозвідувальним органом — вона також виконувала функції внутрішнього контролю, боролася з дезертирством, шпигунством і «зрадою ідеї». У співавторстві з Володимиром Трофимовичем Антонюк також досліджує взаємодію українських спецслужб з німецькими структурами [96], а також протинацистську діяльність СБ у 1941–1944 роках [97].

Окремий напрямок сучасної історіографії присвячений ранньому етапу розвідувальної діяльності — періоду УВО. У цьому контексті важливі праці Івана Гавриліва, зокрема його докторська дисертація «Військово-політична діяльність УВО-ОУН в боротьбі за Українську Державу (1920–1941 рр.)» [25, 26], де розвідувальна діяльність аналізується як невід’ємна частина загальної стратегії національно-визвольної боротьби. Також цінними є дослідження Олександра Дарованця [37, 38], який аналізує формування структури УВО та політику польської влади щодо українських націоналістів.

Не менш важливим є внесок Андрія Кентія, автора серії нарисів «Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956» [42]. У своїх працях він реконструює хронологію створення розвідувальних підрозділів, зокрема у період 1920–1928 років [43, 44], і показує, як УВО поступово перетворювалася з розпорошених груп на централізовану організацію з власною розвідувальною службою.

Особлива увага в сучасній історіографії приділяється Карпатській Україні та Карпатській Січі. У цьому контексті важливі праці Михайла Посівнича [83, 84], який аналізує діяльність розвідувального відділу Карпатської Січі у 1938–1939 роках, а також дослідження Олександра Пагірі [78, 79], присвячені воєнно-політичній діяльності ОУН у Закарпатті. Ці роботи доповнюють картину розвідувальної діяльності, показуючи її регіональні особливості.

Таким чином, сучасна українська історіографія запропонувала наукову, збалансовану та джерельно обґрунтовану інтерпретацію розвідувальної діяльності українських націоналістів. Вона відійшла як від радянської дискредитації, так і від еміграційної апологетики, зосередившись на реконструкції реальної практики, структури та стратегії розвідки в умовах політичного та військового тиску.

Сучасне наукове вивчення розвідувальної діяльності українських націоналістів у 1921–1945 роках ґрунтується на надзвичайно різноманітній джерельній базі, яка включає архівні фонди, документальні збірники, мемуари, іноземні матеріали та публіцистичні видання підпілля.

Мемуари учасників залишаються важливим джерелом особистісного виміру подій. Крім уже згаданих праць Книша, Мудрика-Мечника, Борця, до цієї групи належать також спогади Євгена Побігущого [81], Миколи Скорупського [91] та інших. Хоча ці тексти потребують критичного аналізу, вони надають унікальну інформацію про повсякденну практику розвідувальної роботи, психологію розвідників, методи зв’язку та приховування.

Іноземні архівні матеріали дозволяють розглядати українську розвідку в міжнародному контексті. Зокрема, збірники Володимира Косика «Україна і Німеччина у Другій світовій війні» [60, 61, 62] містять документи німецьких архівів, які фіксують взаємодію ОУН з абвером, СД та іншими структурами Третього Рейху.

Незважаючи на значні досягнення, у вивченні розвідувальної діяльності українських націоналістів залишаються проблемні зони:

- Недостатньо вивчена розвідувальна діяльність ОУН(м). Більшість досліджень зосереджена на ОУН(б), тоді як діяльність мельниківського крила, зокрема в Карпатському краї та на Буковині, залишається слабо дослідженою (лише окремі праці І. Антонюка [4] та В. Ільницького [40]).
- Слабо досліджено зв'язки з британською та американською розвідками у післявоєнний період.
- Відсутні порівняльні дослідження з розвідувальними структурами інших національних рухів — польського (АК), литовського (LLKS), білоруського (БХР). Такий аналіз міг би виявити як унікальні риси української розвідки, так і загальні тенденції антикомуністичного підпілля в Східній Європі.
- Потребує уточнення хронологія формування розвідувальних підрозділів УВО у 1921–1923 рр. Багато досліджень починають аналіз з середини 1920-х, тоді як перші розвідувальні групи виникли ще під час Українсько-радянської війни.

РОЗДІЛ ІІ. СТВОРЕННЯ РОЗВІДУВАЛЬНИХ ОРГАНІВ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ.

2.1.Започаткування розвідувальної діяльності

Після поразки українців у Визвольних змаганнях 1917–1921 рр. і поділу України між СРСР, Польщею, Румунією та Чехословаччиною частина вояків і старшин українських військових формацій (Українських січових стрільців (УСС) та Української галицької армії (УГА) не склала зброї, продовжуючи боротьбу, але вже в інших умовах та іншими методами. Вони створили Українську Військову Організацію (УВО), яка поставила собі за мету відновити територіальну цілісність України.

Виникнення організованого руху українських націоналістів стало реакцією радикально налаштованої частини українського етносу на поразку національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., ліквідацію національної державності. Водночас його поява стала і проявом глобальної тенденції до радикалізації національно-визвольних рухів у Європі після Першої світової війни [41, с. 51].

Думки дослідників про створення УВО можна розділити на дві частини. До одної зарахувати тих, які стверджують, що рух опору виник спонтанно й було декілька організованих центрів боротьби, які без спротиву визнали один центр. До іншої – тих, які дотримуються позиції, що УВО створили старшини Січових стрільців, а якщо й існували інші таємні організації, то вони були тимчасовими й не набули широкого впливу. Сучасник тих подій З. Книш стверджував, що Українська військова організація «оформилась під впливом старшин Січових Стрільців», однак уже в іншому виданні зазначав, що «УВО постала з ініціативи вояків обох армій» [52, с. 89].

Київський дослідник М. Ковальчук зазначав, що група січовиків (Я. Чиж, М. Матчак, В. Кучабський), які повернулись у 1920 р. до Львова та познайомились ближче із місцевою ситуацією, починають власну політичну

діяльність. Активно розгортаючи підготовчу роботу зі створення таємної військової організації, вони фактично діяли незалежно від Є. Коновальця, без його відома й творили власну військово-політичну структуру, що не мала нічого спільного з традиціями Січових стрільців [58, с. 55-58].

На засіданні стрілецької ради у липні 1920 р. та на з'їзді представників військово-патріотичних організацій 31 серпня того ж року у Празі ухвалюється рішення заснувати Військову організацію (після 1924 р. утверджується назва Українська військова організація (УВО), щоб «зберегти в організованій формі існуючі поза територією України військові частини й об'єднати їх ідейно між собою». Із липня 1921 р. її очолив полковник Є. Коновалець [43, с. 14].

Керівним органом УВО стає Начальна колегія, а згодом, Начальна команда УВО, а її представництвом на західноукраїнських землях (ЗУЗ) – Крайова екзекутива у Львові. Територію регіону поділяють на чотири округи та мережу «п'ятірок» як найнижчих ланок Організації. В організаційному відношенні кожна команда УВО, як правило, складалася з референтур: організаційної, бойової, політичної або пропагандивної, фінансової тощо. Особливе місце серед них займала розвідувальна [21, с. 143].

Слід припустити, що у Празі питання про створення всеукраїнської військової організації через суперчності у середовищі колишніх вояків українських армій не було остаточно вирішено. За цих обставин Є. Коновалець і його однодумці започаткували УВО як регіональне об'єднання, розраховуючи з часом поширити його впливи і діяльність на всі українські землі [42, с. 33].

У вересні 1921 р. було створено спеціальний підрозділ – «Розвідча референтура» (далі – «Р-Р»). Головною причиною її створення стало збирання інформації про Військо Польське, здійснення інформаційного забезпечення підпільно-підривної діяльності для майбутнього масштабного збройного виступу проти поневолювачів [65, с. 117-124].

Створення розвідувальної мережі УВО розпочалося з Галичини. Згідно інструкції «Р-Р» від 30 грудня 1923 р., рекомендувалося завербувати до мережі інформаторів осіб, які не підлягають мобілізації. Коли в населеному пункті їх

діяло декілька, обирався головний, який опікувався «стрічною квартирою» [5, с. 201]. Розвідників УВО найбільше цікавила інформація про польські військові сили, а саме їх дислокація, чисельність та особовий склад озброєння, система постачання, морально-політичний стан, характеристики окремих офіцерів [12, с. 131]. Так, розвідники станіславської округи УВО за наказом бойового референта Володимира Мокловича збирали інформацію про Львівського воєводу Пйотра Борковського [34 с. 14].

Очолив розвідувальну референтуру УВО колишній співробітник розвідки австро-угорської армії та розвідувального відділу штабу корпусу Січових стрільців Я. Чиж [28, с. 391], а згодом – сотник М. Колтуняк, який тільки декілька місяців перебував у Львові і знову повернувся до Чехословаччини [37, с. 43]. Навесні 1922 р. керівником став колишній заступник командира Коша січових стрільців О. Думін. Через недостатню увагу до розвіддіяльності та брак потрібних здібностей його попередників розвідка УВО перетворилася на «найбільш занедбану» ділянку. Саме з приходом О. Думіна, «людини здібної, енергійної і з кожного боку сильної індивідуальності», розвідка в УВО набуває статусу самостійного та важливого напряму, визначається пріоритетність її завдань, розбудовується структура розвідувальних осередків й інформаторської мережі [49, с. 91-92].

Проте О. Думін використовував особисті амбіції очільника ЗУНР Є. Петрушевича і підбурював його проти голови УВО Є. Коновальця. Коли ж останній рішуче виступив проти контактів з представниками Харківського уряду УССР, радянські спецслужби інспірували розкол в УВО. Спочатку була спроба усунути Є. Коновальця з посади керівника УВО, а коли це не вдалося, то вирішили створити альтернативу ЗУНРО. Лише авторитет Є. Коновальця у середовищі українських військових і політиків як у краї, так і в еміграції, зумів зберегти єдину УВО як національну підпільну армію. О. Думін у 1925 році був виключений з Військової організації, пізніше налагодив зв’язки з німецькою службою розвідки, продовжуючи компрометувати діячів УВО-ОУН [25, с. 363].

На чолі «Р-Р» стояло «Центральне розвідче та контррозвідче бюро при Головному штабі УВО» (далі «ЦРБ»). Керівник «ЦРБ» – розвідувальний референт – входив до складу Начальної (Верховної) Команди УВО. Від провідника УВО він отримував організаційні вказівки, а, крім того, безпосередньо йому звітувався. Від начальника штабу УВО розвідувальний референт отримував інструкції фахового характеру. У підпорядкуванні «ЦРБ» був виконавчий орган – «Управа Розвідчого Реферату» (далі – «УРР»), який складався з трьох відділів: 1) військової розвідки; 2) політичної розвідки; 3) економічної розвідки. До функцій політичної належало пильнування за ситуацією в сусідніх державах, діяльністю їхніх політичних партій, міжнаціональними відносинами. Військова розвідка мала завданням збирати інформацію про чисельність ворога, його озброєння, військову промисловість, мобілізаційні та стратегічні плани тощо. В економічному напрямі головним було з’ясування господарського становища держави, її матеріально-сировинної бази, соціальної структури населення [83 с. 95].

Оскільки досвідчені військовики Організації ставили за мету збройний виступ проти Другої Речі Посполитої, то першочергове значення надавалося збиранню відомостей про збройні сили, воєнно-промисловий потенціал, засоби транспорту і зв'язку противника. Головна ставка в зборі інформації робилася на місцевих українських призовників Війська Польського, мешканців районів, де розміщувалися військові та військово-промислові об’єкти, державних службовців, які надавали націоналістам конфіденційні відомості з корисливих міркувань [103 с. 224].

Уже впродовж 1922 р. на західноукраїнських землях здійснено низку саботажно-диверсійних актів, зокрема, 38 – на залізничному транспорті. Поряд з цим були спалені військові склади і магазини біля Перемишля; на шляху Львів-Бібрка пошкоджено системи телеграфно-телефонного зв'язку, поруйновано залізничні станції, їх окремі об'єкти в Сопотові, біля Кутів і в Городку, здійснено 8 спроб підриву залізничної колії, спалено приміщення

поліції в Яворові, Городку, Угневі, Судовій Вишні. У цьому ж році виконано 20 замахів на зрадників й польських посібників, 10 – на поліцейських та їхніх агентів, 7 – на польських військовиків. Влітку-восени 1922 р. сталося 2300 підпалів польських поміщицьких господарств, фільварків, інших об'єктів польської власності. Широкий резонанс мав рейд групи бойовиків УВО (до 50 осіб) на Тернопільщину з метою руйнування господарств польських колоністів. Однак згадані вище дії польська влада відносила не тільки на рахунок УВО, а й звинувачувала у цьому більшовицьку агентуру. Українське населення в цілому схвально ставилося до бойкотів УВО проти загального перепису населення Західної України (1921), виборів до польського сейму та набору українців до польської армії (1922) [42 с. 44-45].

Співробітники О. Думіна з літа 1922 р. у Галичині та на території Великопольщі розгортають розвідувально-інформаційну мережу інформаторів, чиї повідомлення надходили в розвідувальні осередки повітових і окружних команд УВО, де й оброблялися. Кожен з розвідувальних осередків мав конспіративний канал з’єднання з Крайовою командою у Львові. Для налагодження зв’язків з центром була створена система «поштових скриньок», куди приїздили з різних місцевостей, привозили матеріали, збирали інструкції. Поштова скринька - це було місце, куди можна було зайти, не звертаючи на себе уваги, наприклад, крамниця, каса в банку та інші [49, с. 98].

Високу оцінку дієздатності розвідки УВО дав згодом її провідний діаспорний історіограф ОУН і учасник націоналістичного руху З. Книш: «Розвідка – військова, політична, економічна – була й буде необхідною частиною загальної боротьби народу за його визволення, а пізніше для його безпеки». УВО «ані мала змоги, ані потреби розгортати розвідку на широку скалю. Але те, що вона в тій ділянці зробила, зовсім не було гірше, як в інших народів... Її члени виконували накази своєї організаційної клади, працювали ідейно і жертовно» [48, с. 66].

Разом із тим, він вважав недоцільним добувати розвідувальні дані: «В практиці розвідка УВО зводиться до дрібної розвідочної роботи, в дійсності нікому не потрібної. Кому і навіщо здалося збирати і фотографувати мобілізаційні карти, відписувати всякі дрібні військові накази й документи і т. п. речі, що на 90% виповняли зміст біжучої розвідки в УВО? Про всі ті справи, стан і кількість польської армії, навіть якщо б це було потрібне, можна собі виробити поняття з дебат у варшавському соймі при схвалюванні військового бюджету, з порівняльної статистики, оголошуваної при всяких нагодах і з різних інших леґальних і всім доступних джерел. А тим часом Українській Військовій Організації дорого за те приходиться платити жертвами відданих собі і вироблених членів, що могли зайнятися іншою, більш доцільною та потрібною роботою» [48, с. 61].

Від самого початку існування як у самій УВО, так і в значної частини української громадськості була опозиція проти розвідувальної діяльності. Негативно ставився до розвідки сотник Юліян Головінський, Крайовий Комендант УВО в 1924–1926 рр. За його часів Українська Крайова Організація щораз більше уваги присвячує політичним цілям і розбудові свого бойового апарату, аніж розвідці. Один із зв’язкових УВО в Данціґу інженер Володимир Онишкевич ось так свідчив про ці події: «Проти розвідочної референтури завжди виступали сотник Юліян Головінський і редактор Дмитро Паліїв. У тій справі вони їздили до Начальної Команди УВО в Берліні, переїжджали через нашу станицю в Данціґу і я часто їх туди супроводжав. Після того, як розконспіровано й виарештовано більшість членів розвідочного реферату, а також багато зовсім непричасних до УВО людей, відбулася на ту тему засаднича розмова сот. Головінського з полк. Коновальцем і я пригадую собі, що сот. Головінський поставився в тій справі дуже рішуче, домагався цілковитої ліквідації розвідочного реферату і грозив, що в противному випадку зрезиґнує зі свого становища» [48, с. 62-63].

Також він вважав, що здобувати розвідувальну інформацію є марною справою, а отримані дані «потрібні генеральним штабам чужих армій для використання в регулярній війні», а натомість пропонував обмежитися забезпеченням безпосередніх акцій УВО шляхом «локальної розвідки для потреб партизанки». На його погляд, збір інформації відволікає від основних (силових) акцій, завдає зайвих втрат особового складу від оперативних ударів польських правоохоронних органів, а сама організація ризикує перетворитися на знаряддя іноземних розвідок і скомпрометувати себе в очах населення. Саме Ю. Головінському належать слова, які, по суті, можна вважати програмними для розвідки УВО: «Наставити на здобування не таких відомостей, що потрібні генеральним штабам чужих армій для використання в регулярній війні, але таких, що стануть в пригоді УВО в її власній дії» [50, с. 96].

Польські правоохоронні органи серйозно ставилися до розмаху розвідувальної діяльності УВО. У своїх спогадах В. Мартинець зазначав, що у підручнику: «Розвідка», підготовленому Генеральним штабом Польщі, «розвідча сітка УВО була найбільшою і найкраще зорганізованою цього роду сіткою в Європі» [70, с. 171]. Так, уже в березні 1925 р. відбувається перший гучний судовий процес над членами УВО за звинуваченням у розвідувально-підривній діяльності («справа басарабців»). За ним проходило 10 осіб на чолі з одним із засновників УВО А. Мельником (він отримав за вироком 4 роки ув’язнення). Загалом до 1928 р. відбувало покарання «за шпигунство» понад 100 українських націоналістів [100, с. 47].

Кажучи про розвідувальну діяльність УВО, слід зупинитися і на співробітництві спецслужб іноземних держав з українськими націоналістами, у програмних матеріалах яких підкреслювалося, що їхнім «обов’язком є шукати собі союзників» серед держав – геополітичних противників Польщі та інших «окупантів України». Із 1921 р. розпочинаються контакти УВО з військовою розвідкою Німеччини – абвером. Посередником у встановленні стосунків виступив агент абверу Консул-ІІ – Ріхард (Ріко) (Ярий) [18, с. 102].

У 1923 р. керівник німецької контррозвідки Ф. Гемп підписав з керівником УВО угоду про ведення націоналістами розвідки у Польщі на користь Рейхсверу та здійснення ними у разі війни між Польщею та Німеччиною диверсійних актів. Натомість УВО отримувала щомісячно 9 тис. марок та матеріальну допомогу. В обмін на збір розвідувальних даних проти Польщі та підривну роботу УВО одержувала грошові субсидії, матеріальну допомогу, підтримку в підготовці кадрів таємної війни. Як повідомив Є. Коновалець одному із засновників ОУН П. Кожевнікову, у 1923–1928 рр. абвер передав УВО близько 2 млн марок. Лише через передаточний пункт у Гданську націоналістичному підпіллю надійшло від німців 200 револьверів, 500 кг вибухівки, тисячі детонаторів тощо [18, с. 103].

На початку січня 1923 р. у Мюнхені відкриваються розвідувальні курси для членів УВО, із 1924 р. – аналогічні в Нідерландах. Протягом 1924–1928 рр. абвер організував розвідувально-підривні навчання «шефів українських розвідчих бригад» у Берліні, Гданську та Східній Пруссії. У свою чергу, УВО цілеспрямовано збирала відомості про польські збройні сили. У Кракові у польській службі безпеки викрили архів матеріалів УВО: мобілізаційні плани польської армії, плани організації армії в часи миру і війни, плани стратегічно важливих пунктів у Польщі, рисунки, світлини польських військових об’єктів, спеціальні радіо передавальні і приймальні апарати, зброя, вибухові матеріали. Крім того, на нараді керівників УВО в Берліні 6 липня 1926 р. було ухвалено рішення поширити розвідувальні спрямування і на інших потенційних противників Німеччини, у тому числі СРСР, Велику Британію, Францію, США, Канаду [100, с. 45].

Використовуючи наявність конкретних фактів розвідувальної роботи УВО, скерованої проти Польщі, її керівництво постійно поширювало тезу, що українська підпільна організація існує, скеровується і фінансується з Росії, Німеччини, Литви та інших держав. Увісти в своїх програмних документах і періодичних виданнях постійно це спростовували і пояснювали, що мають за

мету у відповідний час повалити Польську державу, яка не має рації існування в своїх теперішніх кордонах [26, с. 16].

Правоохоронні органи Польщі намагалися приборкати розвідувально-підривну діяльність українських націоналістів. Окрім вже згадуваних арештів і судових процесів, вони створювали власні агентурні позиції у середовищі УВО, зануренні в нього провокаторів та інформаторів, які б працювали на основі матеріальної залежності або загрози репресій. Після державного перевороту 1926 р. спецслужби Польщі починають використовувати свою агентуру в УВО, щоб отримати добуту розвідкою націоналістів інформацію, у тому числі про події в іноземних державах [72, с. 296].

Особливо жорстокою і злочинною була так звана пацифікаційна акція польської влади в 1930 р. на теренах Східної Галичини, яка викликала величезне обурення всього українства. Зокрема, у заяві-протесті від 6 жовтня 1930 р., адресованій Лізі націй, іншим міжнародним організаціям, Союз українських емігрантських організацій у Чехословацькій республіці писав: «Відділи озброєної жандармерії в числі кількох тисяч та кавалерійські полки з артилерією за наказом польської влади пішли хрестовим походом проти беззбройного українського населення Східної Галичини. Шляхи цих карних експедицій позначені актами вбивств, мордування і ганебного насильства над українським населенням; руйнуванням і нищенням бібліотек, будинків просвітніх і економічних організацій та різного приватного майна [42 с. 47-48].

Такі дії польської влади спричини хвилю диверсійних та терористичних акцій, організованих ОУН. Найгучнішими терактами початку 1930-х рр. стають убивства 1931 р. директора Української державної гімназії І. Бабія, 29 вересня того ж року у Трускавці – колишнього начальника східного відділу МЗС Польщі, посла сейму Т. Голувка, 27 серпня 1932 р. – комісара поліції Львова Я. Бачинського. 1934 р. стає кульмінаційним: ліквідовано 3 поліцейських, 3 громадських старост, декількох агентів поліції, вчинено два вибухи у громадських місцях [82, с. 562-564].

Проведення терористичних та диверсійних акцій потребували відповідних розвідданих. Прикладом може слугувати розвідувальне супроводження підготовки замаху на міністра внутрішніх справ Польщі Б. Пєрацького. Його організатор Микола Лебедь створив через можливості розвідки КЕ ОУН жіночу розвідку, яку очолювала і майбутній шеф зв'язкових командувача УПА Р. Шухевича К. Зарицька, член ОУН з 1932 р. Упродовж 1933-1934 рр. за міністром встановлювали зовнішнє спостереження, вивчали маршрути пересування, звички. Як результат, замах вдався, а його виконавець утік [48, с. 65].

Розвиток руху українських націоналістів призвів до об’єднання УВО та низки молодіжних організацій націоналістів (Групи української національної молоді, Ліги українських націоналістів, Союзу української націоналістичної молоді й інших) у єдину Організацію українських націоналістів (ОУН). 28 січня – 3 лютого 1929 р. у Відні відбувся Перший конгрес або І Великий збір ОУН. Збір прийняв низку постанов про створення та устрій ОУН, її мету і завдання, обрав керівні органи. Очолив Провід ОУН (ПУН) Є. Коновалець. Його головною метою оголошувалося встановлення Української самостійної соборної держави (УССД) на всій українській етнічній території. Проголошувався курс «союзу з народами, які вороже відносяться до окупантів України» [42, с. 79].

Загальне керівництво розвідувальним напрямом роботи ОУН у цей час здійснював Ріко Ярий. Його зусиллями у м. Варна (Болгарія) було створено пункт зв’язку для надсилання розвідників на територію УСРР, однак здійснення такої роботи українським націоналістам стикалося з великими труднощами. Розробка даного напряму розвідувальної роботи ОУН була в абсолютній таємниці, глибоко законспірована і підпорядковувався особисто Євгенові Коновальцю [70, с. 304-305].

Каталізатором розвитку розвідувальних підрозділів ОУН став арешт 22 березня 1932 р. поліцією колишнього Бойового референта Крайової Екзекутиви (далі – КЕ) УВО Романа Барановського («Рибака»). Під час судовому процесі у

Самборі з’ясувалося, що упродовж тривалого часу він працював польським агентом під псевдонімом «Завадзкі». Наслідками роботи «Рибака» став арешт поліцією Юліана Головінського, члена КЕ ОУН Зенона Коссака («Конашевича»), а також багатьох інших українських націоналістів [47, с. 603].

У зв'язку з цими подіями на Паризькій конференції (липень 1932 р.) ухвалює рішення перетворити УВО на референтуру військових справ Крайової екзекутиви (КЕ) ОУН на ЗУЗ. Тоді ж створюється контрольно-розвідча референтура на чолі зі студентом-медиком Я. Макарушкою і його заступником О. Пашкевичем. На підрозділ було покладено завдання зовнішньої розвідки (збору інформації про збройні сили, правоохоронні органи та структури влади Польщі, створення в них агентурних позицій) і внутрішньої розвідки (контррозвідувального захисту підпілля, перевірки його членів на лояльність). Вживалася і назва «ревізійно-розвідочний реферат». Я. Макарушка виступав куратором підпілля Львова, а його заступник – периферії регіону [72, с. 296].

При окружних «екзекутивах» (далі – ОЕ) запроваджувалися «розвідницько-зв’язкові референтури», наприклад, Тарнопільська нараховувала п'ять співробітників. На рівні повітових та районних «екзекутив» (далі – РЕ) створювалися «розвідчі клітини», зокрема, у Бережанській районній «екзекутивні» було троє розвідників. Фактично ж у 1932 р. УВО остаточно розчиняється в ОУН [88, с. 82-86].

У 1933 р. на чолі «контрольно-розвідчої референтури» КЕ ОУН став Олександр Пашкевич («Гіз»). Завдяки його організаційній діяльності було посилено не лише «зовнішню» розвідку (включала збір інформації про польські збройні сили, стратегічні об’єкти, органи безпеки, поліцію та інші органи влади), а й «внутрішню», на яку покладалися спеціальні доручення [38, с. 55].

За даними дефензиви (контррозвідки, підпорядкованої 2-му відділові генштабу Польщі), у 1929–1935 рр. майже 630 українців збирали розвідувальні відомості, що становило 26 % від обґрунтовано підозрюваних у шпигунстві [23, с. 111]. В 1930-х р. в окремих населених пунктах Галичини діяли її розвідувальні осередки ОУН. Зокрема в 1934 р. розвідка ОУН стежила

за польськими поліційними та військовими підрозділами (польська парамілітарна організація «Strzelec») [51, с. 103]. На початку 1933 р. у Львові діяло два розвідувальні референти ОУН, один з яких відповідав за роботу в місті, а інший – в околиці. Функції розвідника в осередку ОУН с. Корчин Радехівського повіту Львівського воєводства виконував у 1935 р. Василь Солдат («Жовнір») [3, с. 202]. На початку 1939 р. робітники лісопильного підприємства м. Делятин Станіславського воєводства збирали для розвідки ОУН інформацію про Корпус охорони прикордоння.

Розглядаючи розвідувальну діяльність УВО, також необхідно зупинитися на співробітництві спецслужб іноземних держав з українськими націоналістами, у програмних матеріалах яких підкреслювалося, що їхнім «обов'язком є шукати собі союзників» серед держав – геополітичних противників Польщі й інших «окупантів України». Як і в попередні роки, головним партнером розвідки ОУН залишається Німеччина. Із 1932 р. абвер активніше наполягає на отриманні від розвідки ОУН відомостей про оборонний потенціал СРСР. У грудні 1933 р. Є. Коновалець виїздив до Берліна, де німецький генерал фон Рейхенау й інспектор гестапо Дільс висловили перед ним бажання, щоб ОУН почала націоналістичну пропаганду на радянській Україні [10, с. 59].

У січні 1934 р., за наказом керівника інспекторської служби німецької Служби безпеки (СД) Дільса, берлінська філія ОУН отримує статус підрозділу німецької спецслужби. Запроваджується мережа навчальних закладів для підготовки розвідувально-диверсійних кадрів із членів ОУН. Серед них – засновані у 1934 р. розвідувальні школи у Вільгельмсдорфі й Тегелі під Берліном, піврічний навчальний табір, відкритий у 1938 р. у Хімзеє (Баварія). Його кращих вихованців переводили до табору Обер-Траум (Австрія) з поглибленим вивченням диверсійної справи. Напередодні Другої світової війни у розвідувально-диверсійних формуваннях і спеціальних навчальних закладах Німеччини перебувало до 4 тис. українців (зокрема, близько 300 у спецшколах). ОУН намагалася вести самостійну розвідувальну діяльність і не

обмежували її лише взаємодією з Німеччиною. Так, у 1931 р. емісари УВО-ОУН встановили контакт із британської спецслужби СІС через її представника у Варшаві Д. Росса. У серпні 1937 р., за даними зовнішньої розвідки НКВС СРСР, у віденському готелі «Брістоль» відбулася зустріч Є. Коновальця, членів Військового штабу ОУН генералів В. Курмановича та М. Капустянського з японським військовим аташе у Берліні, радником посольства Японії у Парижі кадровим розвідником Іто і двома офіцерами японського Генштабу, зокрема обговорювалася можливість здобуття розвідувальної інформації щодо СРСР українською діаспорою в Маньчжурії [21, с. 143].

Широке співробітництво налагоджується між УВО та спецслужбами Литви (розвідувальним відділом Генерального штабу, поліцією державної охорони, прикордонною поліцією, розвідкою воєнізованої організації «Союз стрільців»). Частину території цієї держави (так званий Віленський край) Польща окупувала у 1920 р. Є. Коновалець та прем'єр-міністр Литви Вальдемарас у 1923 р. домовилися про співробітництво в галузі обміну інформацією про Польщу та СРСР. У 1925 р. гданська філія УВО – один із найрезультативніших її розвідцентрів – посприяла литовській розвідці в організації транспортування до литовського порту Клайпеди двох закуплених у Німеччині підводних човнів [64, с. 59-60].

У 1934 р. японський воєнний аташе у Стамбулі провів перемовини із представниками українських націоналістів, намагаючись залучити останніх для збору інформації про СРСР. У 1935–1937 рр. до низки європейських країн були відряджені представники ПУНу: М. Капустянський (Франція), І. Габрусевич (Італія), Мошинський (Іспанія), Кентжинський (Фінляндія), котрі встановлювали зв’язки з розвідками цих держав, а також Туреччини і Югославії [17, с. 134].

Із 1933 року зростає увага розвідки українських націоналістів до СРСР. Це було пов’язано, насамперед, із приходом до влади у Німеччині Гітлера та підготовкою до війни. ОУН у 1930-ті рр. мала оперативні позиції в радянській Україні та безпосередньо проводила розвідувально-підривну роботу на

території СРСР. За словами З. Книша, усі зв'язки з УСРР «збігалися в руках полковника Євгена Коновальця». Сучасники тих подій наводять інформацію, що він часто приймав кур'єрів з України, залишившись з ними в кімнаті, «говорив довго в чотири очі, без свідків». Організаційні контакти з людьми УВО-ОУН в УСРР відбувалися, начебто, через Румунію або балтійські країни. Тривкий зв'язок налагодився також через Фінляндію, однак він був викритий органами НКВС у 1935 році. З. Книш указував на наявність масових «націоналістичних організацій» у Червоній армії. П. Мірчук також писав про глибоко законспіровані контакти провідника УВО-ОУН з націоналістичними елементами в УСРР і стверджував, що у 1937–1938 рр. «існувало на Наддніпрянщині що найменш п'ять таких самостійно діючих центрів революційно-підпільних організацій, з якими полковник Коновалець за посередництвом окремих крайових зв'язкових держав мав безпосередній зв'язок» [53, с. 44-45].

Активізація у 1930-і рр. терористичної, розвідувальної, пропагандистської діяльності ОУН призвела до відчутних оперативних ударів польських правоохоронних органів по її середовищу. Як і раніше, наголос робився на створенні агентурно-інформаційної мережі з-поміж членів ОУН, їхніх близьких ділових або родинних зв'язків. Так, комісаріатом державної поліції м. Стрия був завербований, як інформатор, рідний дядько лідера підпілля Галичини Йосип Бандера. Одним із провідних організаторів агентурного спостереження за ОУН виступав старший поліцейський комісар Львова Білевич, якого тогочасна преса іменувала «центром усієї розвідувальної служби львівської поліції». При створенні агентурних позицій у середовищі націоналістів польські спецслужби намагалися використати суперечності, суперництво між окремими його учасниками, їхні негативні особисті риси.

Отже, становлення розвідки українських націоналістів бере початок від моменту створення розвідувальної референтури Військового штабу УВО на початку 1920-х рр. На початковому етапі розвідку УВО здебільшого цікавила інформація про Військо Польське. Дані щодо Радянського Союзу вважалися на

цьому етапі другорядними. В 1930-х рр. розвідувальну діяльністю продовжила «контрольно-розвідча референт ура» КЕ ОУН. В розвідці ОУН цього періоду можна виділити два основних напрями: пошук інформації для збройного виступу проти Польщі і розвідувальне забезпечення бойових акцій підпілля або інших українських національно-патріотичних сил.

Слід також відзначити, що розвідувальна мережа ОУН на українських землях Другої Речі Посполитої в зазначений період не скрізь розвивалася успішно. Вагому роль в цьому відігравав рівень національної свідомості населення, політика місцевого воєводи та інші регіональні особливості. Так, на території Поліського воєводства була досить слабка підтримка ОУН з боку українців підтримували ОУН, а решта орієнтувалися на комуністів та поляків. Кардинально відрізнялася ситуація у таких регіонах як Галичина та частково Волинь. А найкраще розвідувальна робота ОУН була налагоджена у Східній Галичині.

2.2. Діяльність розвідки Карпатської Січі в 1938–1939 рр.

Події 1938–1939 рр. на Закарпатті стали другим у двадцятому столітті, після Української революції 1917–1921 рр., етапом у боротьбі українського народу за здобуття державної незалежності з метою подальшого її поширення на всю Україну. Утворення Карпатської України стало результатом багаторічної діяльності українських патріотичних сил. Саме ОУН взяла на себе найбільш активну участь у державотворчих процесах. Одним із ключових напрямків діяльності стала її участь у розбудові збройних сил молодої держави та захисті від польських і угорських агресорів.

Однією з найважливіших проблем було створення війська, яке почалося з формування добровільної організації «Карпатська Січ». На І з’їзді «Січі» провідником Головної команди обрано коменданта Д.Климпуша, який ще служив у війську під час Першої світової війни. «Січ» мала 10 команд

(відділень) у районах, 5 постійних гарнізонів для військової підготовки, але весь час не вистачало зброї [13, с. 37].

Тризуб з мечем став емблемою «Карпатської Січі», яка була схожою до емблеми ОУН, і це не випадково, бо фактичними організаторами «Січі» були члени ОУН із Закарпаття та прибулі туди з Галичини й інших українських земель. З кінця вересня 1938 р. члени ОУН почали нелегальний перехід через польсько-чехословацький кордон. Зокрема, першою великою групою, яка перетнула кордон, була бориславська група на чолі з сільським провідником с. Тур'я [33, с. 45-46]. А вже пізніше, на початку листопада 1938 р. на Закарпаття з метою вступу до Карпатської Січі перебралися деякі очільники ОУН: Роман Шухевич, Євген Стахів, Іван Стебельський, Лев-Ярослав Зацний, Євген Врецьона, Станіслав Левицький та ін.

Практично в кожному звіті коменданта Львівського воєводства повідомлялося про нелегальні переходи на територію Карпатської України. Найбільше їх відбулося за період січень–лютий 1939 р. Польська поліція намагалася встановити імена українців, які вже встигли таємно перетнути кордон і потрапити в Карпатську Україну. Серед звітів львівського коменданта є інформація польського агента, що «члени ОУН Л. Кознарський, В. Стахів, Є. Стахів знаходяться в Русі Закарпатській і є членами Січі». Щоб запобігти переходам кордону, в Галичині проводилися обшуки у громадян, які підозрювалися в агітації і допомозі перебіжчикам [16, с. 333].

Безпосередньо організацією переходів через кордон займалися Роман Шухевич, Іван Бутковський — «Гуцул», Лев Ребет — «Кіл», Мирослав Тураш — «Грибівський» (окружний провідник ОУН Стрийщини, згодом — Крайовий провідник ОУН ЗУЗ), Володимир Тимчій — «Лопатинський» (організаційний референт КЕ). Важлива роль також належала рядовим членам ОУН, які знаходили добровольців та допомагали їм перейти через Карпати.

Головними ініціаторами створення 9 листопада 1938 р. збройних сил Карпатської України – ОНОКС (Організація Народної Оборони «Карпатська Січ») – були: Олександр Блистів – «Гайдамака», Степан Пап – «Пугач» і Євген

Кульчицький – «Гут» – автор статуту ОНОКС, затвердженого міністром внутрішніх справ Карпатської України Юліаном Реваєм 10 листопада 1938 р. Комендантом Січі, на пропозицію С. Папа, було обрано Дмитра Климпуша, а до складу її Головної команди: заступником голови з організаційних та господарсько-фінансових справ – І. Романа, генеральним писарем та начальником секретаріату – І. Рогача, референтом преси, інформації та ідеологічно-політичного виховання і зв'язковим старшиною з урядом Карпатської України – С. Росоху [79, с. 68].

Прибувши на Закарпаття із Західної України, члени ОУН з метою конспірації присвоювали собі інші прізвища. Основу Військового штабу Карпатської Січі під керівництвом полк. Михайла Колодзінського – «Гузара» сформували «крайовики»: чот. Зенон Коссак – «Тарнавський» (заступник), пор. Юрій Лопатинський – «Калина» (комендант підстаршинської школи), пор. Іван Бутковський – «Гуцул», пор. Осип Карачевський – «Свобода», пор. Григорій Барабаш – «Петро Чорний» (військово-спортивний референт), пор. Євген Кульчицький – «Гут» (організаційний референт та зв'язковий з Пластом), чот. Лев Крисько – «Кріс», чот. Кедровський – «Косаківський». Романа Шухевича, який взяв псевдонім «Борис Щука», було призначено референтом мобілізаційного відділу, а також старшиною зі спеціальних доручень. До кола його обов'язків належало: проведення мобілізації для поповнення війська, вирішення фінансових питань та підтримання зв'язків із Західною Україною. Командантом Хустського коша Карпатської Січі став Степан Сулятицький, до його штабу входили: Петро Дужий, Володимир Лата, Євген Стахів – «Павлюк», Сидір Новаківський, Роман Мостиський, Іван Мандрика. Велике значення надавалось мистецькій службі, яка проводилась під керівництвом М. Михалевича та В. Олександріва. Вони займались виготовленням державної символіки, пропагандистських плакатів, брали участь у оформлені мітингів, різні урочистих і святкових заходів. Проводилась також політична пропаганда серед населення за допомогою групи лекторів і пропагандистів, так званої «Летючої естради», під керівництвом Михайла Мирського [84].

У листопаді 1938 р. відбулось формування розвідувального відділу при Військовому штабі. Його керівником призначили чот. Євгена Врецьону – «Остапа Волянського», заступниками – Романа Мировича – «Чубатого» та Євгена Кульчицького – «Гута». Штаб відділу не був постійним і залежав від ситуації. Періодично там працювали Є. Стахів – «Павлюк», С. Новаківський, Р. Мостиський, І. Бутковський – «Гуцул», Ярослав Гайвас – «Камінь» та інші члени ОУН. Окрім забезпечення розвідувальною інформацією, відділ займався й контррозвідувальною та оперативно-слідчою діяльністю, зокрема важливе значення надавалося перевірці нових членів Карпатської Січі, виявленню польської та угорської агентури, а також запобіганню проведення диверсій й терористичних актів на території Закарпаття. Відділ розвідки організовував розвідгрупи під керівництвом коменданта Карпатської Січі у м. Торуні Степана Гинилевича, які збирали інформацію в прикордонній смузі. Важливе значення надавалося здобуттю інформації про пересування угорських військ на кордонах Карпатської України та про плани чехословацького військового контингенту в регіоні [27, с. 47-49].

Координування діяльності із розвідувальними службами Карпатської Січі проводили: І. Бутковський, Я. Гайвас та Р. Шухевич. Завдяки перевіркам добровольців вдалось виявити значну кількість польських агентів, що дало змогу дізнатися: розташування диверсійних та військово-тренувальних таборів, які вербували людей та організовували терористичні групи для нападів і саботажних акцій на території Карпатської України; прізвища польських офіцерів, причетних до підготовки операції «Лом» (знищення комунікації, напади на жандармерію і прикордонників, пропаганда серед мешканців Закарпаття ідеї приєднання до Угорщини); список таємних агентів польської поліції на Закарпатті. Важливою інформацією, отриманою завдяки агентам, стали відомості щодо майбутньої інтервенції польського війська в Карпатську Україну [78, с. 175]. На польсько-чехословацькому кордоні виявлено польську військову групу під кодовою назвою «Карпати», яка займалася підготовкою до спільної з угорськими військами окупації Закарпаття. Окрім того, викрито

мережу польських молодіжних парамілітарних організацій, які активно вербували та вишколювали терористів.

У березні 1939 р. міністр національної оборони Карпатської України С. Клочурак доручив полковникові армії УНР Є. Камінському, який мав досвід військового будівництва (що, звичайно, передбачало і створення структур розвідки), розробити проект штату міністерства й організації збройних сил як частини майбутньої армії «великої Української Держави». 3 березня 1939 р. у складі головної команди «Карпатської січі» запроваджується розвідувальний підрозділ (другий відділ) на чолі з членом ОУН Є. Врецьоною (Волянським). Ним, зокрема, було добуто інформацію щодо концентрації угорських військ на кордонах Карпатської України, плани чехословацького військового контингенту в регіоні [23, с. 119].

Уночі з 13 на 14 березня 1939 р. до Закарпаття вторгається 40-тисячна уторська армія. Незважаючи на опір «Карпатської січі», їй удалося 18 березня захопити столицю Карпатської України Хуст. Розвідка січовиків переходить до формування партизанських загонів, які вели боротьбу з окупантами до кінця травня. Окремі групи січовиків у горах не складали зброї упродовж всієї угорської окупації [92, с. 219].

Отже, члени ОУН активно включились у процес формування військових сил Карпатської Січі, готуючись до протиборства із ворожими силами. Отримавши значні повноваження при Військовому штабі, оунівці не змогли в достатній мірі реалізувати всі можливості для організації боєздатного війська. Багато в чому, це було викликано позицією Проводу на чолі з Андрієм Мельником, який виступав проти масового переходу польсько-чехословацького кордону, а також орієнтацією на Німеччину.

Таким чином, розвідка українських націоналістів пройшла тривалий шлях становлення і розвитку. Створення на початку 1920-х рр. розвідувальної референтури Військового штабу УВО стало важливим етапом розвитку руху українських націоналістів, адже наявність розвідувальних даних багато у чому дозволяла організації активно діяти і реагувати на різноманітні виклики.

Створена першочергово для збору інформації про військові сили польської держави, до складу якої в той час входили території Західної України, розвідка поступово перетворилася у силу, яка забезпечувала інформацією про всіх тогочасних політичних гравців, які так чи інакше були пов'язані з українським питанням. Незважаючи на нестачу досвідчених кадрів і фінансування, розвідувальна служба дуже швидко перетворилася у серйозну організацію, яка активно забезпечувала розвідувальною інформацією, бойові акції підпілля або інших українських патріотичних сил.

Важливим елементом стала співпраця з розвідками інших країн. Використовуючи ресурси іноземних розвідок, організація отримала змогу не тільки професійно зростати, а й отримати потенційних союзників у втіленні своєї мети – незалежності України.

Цілком зрозуміло, що розвиток мережі проходив досить нерівномірно і залежав в основному від рівня національної свідомості, політики місцевого польського керівництва, а також від підтримки населенням різних політичних сил. Так, на території Поліського воєводства була досить слабка підтримка ОУН з боку українців, в той час як більшість орієнтувалися на комуністів та поляків. Кардинально відрізнялася ситуація у таких регіонах як Галичині та частково на Волині. А найкраще розвідувальна робота ОУН була налагоджена у Східній Галичині.

Активна участь у формуванні та розбудові Карпатської Січі, стала спробою випробувати власні сили у боротьбі за створення незалежної України. Заходами ОУН можна було вирішити питання організації боєздатних й укомплектованих збройних сил Карпатської України в 1938–1939 рр. Однак нестача досвіду і незрівнянно менші ресурси не дозволили перетворити мілітарну організацію в регулярну армію. Важливу роль у провалі боротьби зіграла і позиція Проводу на чолі з Андрієм Мельником, стосовно масового переходу польсько-чехословацького кордону, а також орієнтація на Німеччину. Проте незважаючи на невдачу, отриманий досвід формування збройних сил справив великий вплив на розбудову УПА.

РОЗДІЛ III. РОЗВІДУВАЛЬНІ ЗАХОДИ ОУН ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939–1945).

3.1 Організаційна побудова органів безпеки українських націоналістів на початку війни

Унаслідок радянської окупації у вересні 1939 р., більшої частини Західної України ОУН призупиняє свою роботу з розвитку розвідувальної мережі на цій території. Проте вже на початку 1940 р. вона була поновлена. У цей час головна увага зосереджується на відтворенні організаційних структур, в яких уже було передбачено діяльність спецслужби, котра поки-що мала опиратися на мережу розвідників. У кожному населеному пункті оунівці планували утворити «трійку», до складу якої входили б: а) станичний провідник; б) заступник станичного, котрий одночасно був військовиком; в) суспільник, який виконував культурно-просвітню роботу.

Якщо чисельність організації на селі перевищувала 10 осіб, передбачалися посади:

1) станичний провідник (керував підпільною роботою в селі, контролював інших підпільників, підтримував контакти з вищим керівництвом);

2) заступник станичного (керував підпільною роботою в селі за відсутності станичного, виконував доручення організаційного характеру);

3) військово-вишкільний референт (здійснював військову підготовку серед підпільників, викладав польову службу, способи використання зброї та вибухівки);

4) суспільний референт (вів культурно-просвітню роботу);

5) магазинер (завідував господарчою частиною, зберігав зброю, літературу та ін.);

6) розвідник (вивчав настрої серед селян і підпільників, виявляв радянсько-партійний актив, осіб, які співпрацювали з НКВС і міліцією, складав «чорні списки»);

7) зв’язковий (могло бути декілька осіб які, доставляли кореспонденцію, інструкції, супроводжували людей, котрі йшли по підпільній лінії зв’язку).

Залежно від обставин, станичний міг виконувати функції суспільного або військового референтів, а розвідник – функції зв’язкового [7, с. 30].

Три станиці утворювали підрайон, наприклад, у 1940–1941 рр. до складу Локачинського підрайону входили станиці: Локачі, Вуйма, Твориничі. Очолював підрайон провідник, який обирав станичних. До складу проводу також входили заступник підрайонного та зв’язковий. Три підрайони утворювали районний провід ОУН. До нього входили: районний провідник, його заступник, військовий референт, розвідник і зв’язкові. Районний розвідник особисто звітував перед повітовим розвідником [4, с. 7].

Підрайонні ланки включали по 4–5 станичних організацій (у населених пунктах). На них покладалися, зокрема, завдання підтримки мобілізаційної готовності 40–70 учасників майбутнього повстання, здобуття зброї, організація військової підготовки та збір розвідувальної інформації. Найнижчою ланкою були «звена» по 3–5 підпільників. У кожному населеному пункті передбачалося мати розвідника. При підпіллі існував молодіжний резерв («Юнацтво») та окрема жіноча сітка. Як свідчили вилучені НКВС УРСР документи у заступника шефа референтури зв'язку КЕ Марти Грицай, до вересня 1940 р. рух Опору в регіоні нараховував близько 5,5 тис. активних членів, майже 14 тис. симпатиків. У 1939–червні 1941 рр. радянською стороною було конфісковано під час антиповстанських операцій 7 гармат, 200 кулеметів, 18 тис. гвинтівок, 7 тис. гранат.

Від трьох до п’яти районів утворювали повітовий провід ОУН, до складу якого входили:

1) провідник (керував підпільною роботою в районах);

2) заступник;

3) начальник штабу (керував військовою роботою, мобілізацією на випадок повстання, очолював військові загони);

4) помічник начальника штабу;

5) вишкільник (керував військовою підготовкою підпільників);

6) розвідник (керував розвідниками, виявляв розташування і озброєння військових частин Червоної армії в повіті);

7) референт безпеки (збирав і аналізував «чорні списки»);

8) зв’язковий (зв’язкові);

9) суспільний референт;

10) комендант запілля (тимчасово, на випадок повстання керував відділами держустанов, сільрад, міліції, банків, кооперативів, закладів торгівлі в повіті).

Від трьох до п’яти повітових проводів утворювали окружний провід ОУН, до складу якого входили:

1) провідник;

2) заступник;

3) військовий референт;

4) суспільний референт.

Від двох до п’яти окружних проводів ОУН утворювали обласну екзекутиву (провід) ОУН, яка підпорядковувалася КЕ ОУН, а та, своєю чергою, Проводу ОУН.

Референтура розвідки КЕ ОУН, яку очолив М. Матвійчук («Лук»), складалася з відділів політичної та військової розвідки. На чолі ж всієї структури був Центральний Провід ОУН [19, с. 186-203].

Референтура розвідки КЕ формувалася із спеціалізованих підрозділів. Зокрема, відділ політичної розвідки, який займався вивченням

адміністративних, партійних та комсомольських органів, а також інших легітимних установ та настрої населення. Відділ військової розвідки, що проводив збір даних про Червону армію, її місце дислокації, бойові можливості, озброєння та правоохоронні органи. При цьому пріоритет надавався інформації про бронетанкові, артилерійські, авіаційні частини, аеродроми, засоби протиповітряної оборони, склади озброєнь, залізниці та засоби зв'язку, мобілізаційну систему. Бралися на облік співробітники органів НКВС, вивчалися їх особисті якості, реєструвалися члени їхніх сімей, складалися плани приміщень правоохоронних органів, переліки номерів службових автомобілів [85, с. 116].

Розвідувальна робота спиралася на розгалужену мережу інформаторів. Як правило, розвідувальні референтури територіальних проводів мали на зв’язку 5–20 резидентів із найбільш підготовлених підпільників. Резиденти вербували інформаторів з-поміж населення, узагальнювали інформацію та передавали її конспіративними лініями зв'язку по вертикалі. За словами Г. Пришляка, ним особисто було запроваджено у Львові чотири резидентури (понад 20 розвідників), придбано 5 явочних квартир. Як засвідчив заарештований енкаведистами у березні 1940 р. М. Матвійчук, зібрана в регіоні інформація узагальнювалась і передавалася до Краківського центру, і далі – німецьким спецслужбам [23, с. 142].

У грудні 1942 р. у Львові відбулася військова конференція керівників Проводу ОУН (б) під головуванням тимчасового провідника М. Лебедя, за участю військового референта Проводу І. Климіва, військових референтів Крайових (регіональних) проводів в Україні. На конференції відбувся перегляд відмови від збройної боротьби проти нацистських окупантів, також була висловлена думка про власних партизанських і регулярних військових формувань під загальною назвою «Військові відділи ОУН (Самостійників-державників)». Для досягнення цієї мети було сформовано спеціальні групу, яка займалась розробкою військових статутів та інструкцій [44, с. 13].

Одними з перших було розроблено документи «Організація внутрішньої безпеки», «Безпека у командуванні армією», «Розвідка і контррозвідка», що визначали повноваження СБ в УПА і започаткували основи для формування жандармерії та військової розвідки. СБ також відігравала важливу роль в утворенні майбутньої системи зв'язку УПА.

Структура СБ відповідала побудові ОУН. Зокрема 3–5 оунівців складали ланку, а декілька ланок – станицю, далі поділ ішов на кущі, райони, надрайони, округи, області та краї. Водночас кожен провідник ОУН мав у своєму підпорядкуванні референтуру СБ, яка складалася, відповідно, з бойового відділу (боївки) та агентурні мережі. Звіт про всі важливі справи кущовий СБ мав передавати районному референту, а той за естафетою – вище.

Основною адміністративною одиницею СБ був район. Районний референт СБ сам вирішував хто в його терені ворог, і мав право «карати смертю». До складу районної референтури СБ входили: комендант, члени боївки й слідчий. На районного референта СБ покладалися функції перевірки нових членів УПА і організації розвідувальної діяльності [66, с. 305-307].

Надрайонний референт СБ керував районними референтурами, хоча й не мав права вести особливо важливі справи в районах і навіть ознайомлюватися з ними. А з огляду на нестачу приміщень, справи вирішувалися швидко і на місці. Тому звіт районного СБ надрайонному про виконання вироку був швидше формальність. Крім того, надрайонний референт СБ мав право перевіряти хід справи лише на місці, що зазвичай фізично було неможливо. Чіткого поділу функцій надрайонного і районного референтів СБ не існувало. Тому часто надрайонна СБ займалася дрібними справами, а районна – важливими.

Загальне керівництво здійснювала обласна референтура СБ. При тому до кінця 1943 року референтура СБ підпорядковувалася лише власному вищому керівництву. З вересня 1943 року СБ ВО ділилася на 2 відділи: розвідувально-інформаційний і поліцейсько-виконавчий. На чолі кожного був референт, який також мав заступників і «технічне звено». Поступово склалося 4 відділи СБ: 1)

контррозвідуальний; 2) розвідувально-інформаційний; 3) поліцейсько-виконавчий; 4) слідчо-оперативний.

3.2.Розвідка українських націоналістів проти Радянського Союзу (1939–1945)

У серпні 1940 р. Повстанський штаб поширив «Єдиний генеральний план» повстання (відомий ще як «Мобілізаційний план», доповнений і конкретизований в інструкції Проводу ОУН від 5 березня 1941 р.). Серед головних завдань із підготовки збройного виступу передбачалося «вивчення терену і ворога». За планом, запроваджувалися військові штаби «оперативних територій», на базі яких з початком бойових дій розгорталися повстанські полки. При кожному штабі передбачався «старшина розвідки і безпеки» (куратор оперативних підрозділів). Йому підпорядковувалися:

- відділ «довірених», тобто мережа інформаторів у населених пунктах, державних установах, на підприємствах і об'єктах транспорту;
- відділ «летючих» (3–5 осіб), які залежно від ситуації направлялися для додаткової розвідки об'єктів зацікавленості повстанців або на виконання інших оперативних доручень;
- відділ з вивчення повідомлень засобів масової інформації;
- відділ безпеки, до якого входили польова жандармерія, польовий суд і цензура.

Про спрямованість планів підпілля свідчить той факт, що вже у грудні 1939 р. органи НКВС викрили підготовку збройного повстання в регіоні. Для його попередження була проведена оперативно-військова операція, в ході якої було заарештовано понад 900 осіб за підозрою у причетності до ОУН. Наказ НКВС УРСР № 001353 від 5 листопада 1939 р. постановив «найшвидше очищення західних областей України від ворожих елементів» [22, с. 318-340].

Проте на цьому спроби підняти повстання в тилу Червоної армії не закінчилися. На початку 1941 р. в м. Комарно Львівської обл. Ананій Пеленський створив розвідувально-диверсійну групу. До її завдань входили: 1) здійснення вибухів на залізничних коліях, мостах, шосейних дорогах і важливих стратегічних об'єктах; 2) напади на аеродроми та окремі військові частини; 3) об'єднання з іншими боївками та перехід до відкритих боїв з відступаючою Червоною армією [31, арк. 39].

Загалом у 1940-1941 рр. радянськими органами і військами НКВС-НКДБ викрито декілька десятків великих націоналістичних організацій, на кордоні затримано понад 400 емісарів, ліквідовано понад 200 розвідувально-диверсійних груп ОУН, що намагалися прорватися через кордон [85, с. 353-355].

Активізація діяльності українських націоналістів викликала значне занепокоєння у владних колах СРСР, особливо на тлі посилення інтересу до них з боку іноземних країн: «Зовнішньою розвідкою була також отримана інформація про підвищений інтерес англійських спецслужб до діяльності українських націоналістів і антирадянських емігрантських організацій. Ця інформація викликала особливе занепокоєння на тлі одержуваної розвідкою і контррозвідкою інформації про активізацію підривної діяльності націоналістичних сил у Прибалтиці, західних областях України, Білорусі» [85, с. 278].

Все ж таки багатьом вдалося перейти кордон та зайнятися формуванням розвідувальних загонів ОУН. На початку 1940 року на терени Порицького і Локачинського районів прибув агент-емісар ЦП ОУН «Чорний», який разом з місцевими підпільниками приступив до створення структури організації та підготовки повстання. Головними завданнями, які стояли на порядку денному оунівців, був збір інформації про радянсько-партійно-комсомольський актив для проведення терактів, а також про військові частини РОСА, місця їх дислокації і чисельність. Так, відповідно до цих завдань районний провідник ОУН Устилузького району Шклярук Олексій збирав відомості про частини

Червоної армії. А через певний час з Німеччини на територію Волинської області для проведення розвідувальної діяльності був перекинутий референт ОУН Гайдук [90, с. 32].

Інструктивні документи щодо дій на початковому етапі війни спрямовували націоналістичне підпілля на повстанські дії, диверсійно-терористичні акції проти Червоної армії та органів НКВС-НКДБ, знищення їхньої агентури, поширення паніки та підривної пропаганди. Причинами протистояння слугували кон'юктурне співробітництво зі спецслужбами держав агресивного блоку, спеціальна діяльність СБ ОУН (б), яка проводила діяльність по формуванню агентурної мережі в радянських партизанських та підпільних формуваннях, проводячи збір різноманітної інформації [24, с. 65].

Все це спричинило зміну тактики розвідувальної діяльності ОУН. Спочатку згідно інструкції ЦП оунівцям не заборонялося, в разі арешту, давати підписку про співпрацю з НКВС. Але вони повинні були негайно повідомити про це організаційне керівництво та СБ. Після цього дезінформувати НКВС і уникати участі в спец операціях ворога, а при найменшій загрозі викриття агент повинен був негайно йти у підпілля. Та вже з осені 1940 року за наказом ЦП всіх, хто співпрацював з НКВС, в цілях безпеки потрібно було розстрілювати [85, 262-288].

З весни 1941 року тактика боротьби оунівців з радянською владою змінюється. За підтримки німців їм вдалося сформувати і і вишколити збройний відділ Дружини українських націоналістів (ДУН) під командуванням Романа Шухевича. Бійці ДУНу складали присягу: «Цією зброєю здобуду воля України або загину за неї» [81, с. 66].

ІІ Великий збір ОУН(б) розробив для КЕ в Західній Україні інструкцію з підготовки до війни – «Боротьба і діяльність ОУН під час війни. Політичні вказівки», в якій початок бойових дій проти СРСР розцінювався як відправний момент для розбудови національної державності. На території Польщі формуються три похідні групи (власні створювали і мельниківці). Вони мали окремі маршрути просування, зобов'язувалися вести пропаганду державного

відродження України, створювати цивільну українську адміністрацію і поліцію [11, с. 7].

До 1943 р. практично не задокументовано сутичок між радянськими партизанами й збройними відділами УПА. Стратегічне кредо бандерівського проводу ОУН викладено в листівці «Партизанка і наше ставлення до неї» від жовтня 1942 р. автори документа виступали проти партизанських дій, які лише викликають відплатні каральні акції гітлерівців, а натомість відстоювали ретельну підготовку загального повстання проти ворогів української державності. Вони вважали, що не партизанка сотень чи навіть тисяч, а «національно-визвольна революція мільйонів є запорукою перемог» [82, с. 664].

Восени 1943 р. СБ активізувала стеження за переміщеннями підрозділів «червоних» партизан. Посилення антирадянського напрямку роботи було пов'язано з наближенням фронту. Ведення бойових дій проти регулярних частин Червоної армії Головна команда УПА не ставила на порядок денний. Це було пов'язано з тим, що такі партизанські методи боротьби порівняно малочисельної УПА з кількамільйонною Червоною армією просто не мали сенсу у військовому відношенні. Тому вже «Тактичні інструкції ГК і ГВШ УПА від 18 грудня 1943 р. наголошували на неприпустимості боїв з Червоною армією навіть для здобуття зброї. Але реально командири відділів УПА на місцях часто порушували цю засторогу. Відбувалося це з різних причин, у тому числі і з метою розвідки [87, с. 226].

Розвідувальну діяльність Вищі органи управління УПА розпочали із Західного Полісся, рухаючись на південь, виходячи з потреб інформаційного забезпечення бойової практики, встановлювали для штабів з'єднань уніфіковану схему збору та аналізу розвідувальних відомостей. Підтвердженням цьому, зокрема, слугує наказ ГК УПА командирам ВО про порядок підготовки «військово-розвідувальних звітів» від 7 жовтня 1943 р [66, с. 31-32]. Як зазначалось у документі, «командири ВО до цього часу регулярно не надсилали військово-розвідчих звітів зі своїх округ» і це негативно

позначається на загальному перебігові управління бойовою діяльністю.

Далі наводилася принципова схема звітів про стан ворожих сил:

1) місце розташування противника (ліс, село, і т.п.);

2) кількість ворога і рід зброї;

3) забезпечення боєприпасами, обмундируванням, продовольством;

4) звідки ворог прибув або куди вирушив (точний напрям);

5) наявність обозів (фурманок, коней та їх стан);

6) розвідати прохідність шляхів та стан комунікацій у розпорядженні противника;

7) напрям і мета пересування;

8) ставлення ворожих сил та місцевого населення до повстанців і характер стосунків противника з місцевим населенням.

Імовірно, що більшість куренів УПА мали певний апарат польової розвідки. На спеціального старшину покладалося визначення завдань, сил і засобів розвідки, узагальнення інформації про супротивника. Певно, до компетенції офіцерів – розвідників входило налагодження збору інформації всіма основними засобами, що були у розпорядженні «лісової армії» – польова, технічна, агентурна розвідка.

Польову розвідку здійснювали штатні розвідувальні підрозділи (діяли в пішому, рідше – кінному порядку), окремі розвідники та лінійні підрозділи УПА. У ньому пропонувалося в складі сотні сформувати «чоту розвідників з вибраних з сотні людей, котрі мають розвідчий хист. Ці люди мають бути отчайдушні, з добрим слухом та фізично крепкі і для справи посвячені» [66, с. 552].

Розрізнялися польова розвідка та агентурна. Основними способами польової були: спостереження, розвідка боєм, допит військовополонених. Інструкція ГК УПА у справі полонених від 5 серпня 1944 р. зобов'язувала вояків «перев'язати поранених, дати їсти, провести переслуховування» бранців та передати їх для подальшого допиту «організаційним властям» [36, с. 617-618]. Траплялися випадки застосування примітивних технічних засобів розвідки. Про підслуховування повстанцями радіотелефонних переговорів, наприклад, повідомлялося у документах польських силових структур (1945 р.)

На агентуру СБ покладалися наступні завдання:

1) попереджувати проникнення в лави УПА радянської агентури та її ліквідація;
2) проводити підготовку своєї агентури для влиття в органи НКВС, міліції та ін.;
3) здійснювати влиття своєї агентури в партизанські загони з розвідувальною метою та для здійснення терористичних актів проти командування партизанських загонів [86, с. 286].

Для проведення «тактичної» розвідки в упівських відділах були окремі розвідники. Згідно з наказом № 2 командира ВО «Турів» «Олега» (М.Якимчука) від 16 серпня 1943 р., у кожній сотні округи необхідно було сформувати чоту розвідників, яка повинна була збирати дані про ворожі сили за відповідним планом: кількість, озброєння, будинок і укріплення на місцевості, командний склад [66, с. 477].

Своєю чергою, надрайонні і районні референти отримували від керівника відділу військової розвідки накази збирати інформацію про стан ворожих збройних сил в кожному районі. Як приклад, можна навести наказ шефа військової розвідки СБ Групи «Заграва» Івана Трейка («Немо») надрайонним і районним референтам військової розвідки на терені дислокації ВО «Заграва» від 10 грудня 1943 р [66, с. 166-168]. Схема збору розвідувальних відомостей виглядала так:

червоні (радянські партизани): кількість, озброєння, завдання, моральний

стан, відомості про командний склад. При цьому рекомендувалося розрізняти партизанські загони з постійним місцем дислокації та рейдуючі.

Збір розвідданих про ворога в день і вночі мав свої особливості. Щоб провести розвідку вночі, необхідно було:

1) ще вдень вивчити місцевість за допомогою карти і шлях маршруту;
2) провести організаційні питання: перевірити годинники, компаси;
3) встановити маршрут та порядок повернення після закінчення розвідки.

У свою чергу головним завданням польової розвідки вдень є здобути позиції ворога та захопити полонених [99, с. 81-82].

Зі свідчень Н. Кудрик, арештованої органами НКВС, можна зрозуміти на які аспекти роботи радянських спецслужб робила акцент СБ у своїй розвідувальній діяльності. Затримана зізналася, що отримала від керівника СБ наступні завдання: 1) фіксувати, які завдання НКДБ дає своїм співробітникам; 2) встановити канали проникнення та основні легенди, які використовують співробітники НКВС-НКДБ для проникнення в оунівське підпілля; 3) виявити впроваджену в підпілля радянську агентуру, а також встановлення з нею контактів; 4) встановити канали зв’язку з радянською агентурою в середовищі ОУН; 5) дезінформація органів НКВС-НКДБ стосовно боротьби з ОУН [39, с. 47].

Від перших днів захоплення Червоною армією Галичини та Волині в 1939 р. до народної міліції почали вступати оунівці, але через кілька тижнів цей правоохоронний орган радянською владою був розформований [6, с. 396]. Крім того, оунівцям вдавалося вербувати свою агентуру серед технічного персоналу райвідділів та міськвідділів НКВС, службовців паспортних столів відділів міліції [95, с. 56]. Також траплялися випадки захоплення співробітниками СБ та вербування радянських прикордонників [74, с. 58].

Агентурна мережа створювалася за двома напрямками: за територіальним і об'єктовим. Її основу становили інформатори в первинних організаціях ОУН у населених пунктах (кущах) або на певних об'єктах. Запроваджувалася так звана внутрішня агентура серед її членів, наприклад, на одного з референтів певного проводу покладався негласний контроль за рештою підпільників. У наказі одного з провідників підпілля Волині Черника від 5 червня 1944 р. ішлося, що основними організаторами розвідки за лінією СБ виступають її районні та підрайонні референти. Вони, своєю чергою, повинні утримувати на зв'язку «комендантів розвідки в станиці» (резидентів у населених пунктах). Комендант розвідки, відповідно, організовує роботу кількох спецрозвідників. Зібрану за день інформацію спецрозвідник зобов'язаний передавати станичному коменданту розвідки. Останній після узагальнення передає наступного дня відомості підрайонному есбісту [32, арк. 200].

Надалі інформація узагальнювалася та надсилалася за вертикаллю мережі СБ. Районний референт, наприклад, мав звітувати догори 5, 15, 25 числа кожного місяця. Для забезпечення надійного і своєчасного надходження інформації створювалися лінії конспіративного зв'язку. Розрізнялися «живий» та «мертвий» засоби зв'язку. Перший здійснювався кур'єрами-жінками на відстань до 10–15 км, кур'єрами-чоловіками – до 50–300 км, спецкур'єрами – до 500 км (як правило, для інформаційного обміну з закордонними центрами ОУН). Для потреб кур'єрських груп на маршрутах влаштовувалися пункти зв'язку (у помешканнях надійних помічників з населення, спеціально обладнаних бункерах, котрим надавалися криптоніми Для зашифровки, - наприклад «Яр», «Безодня», «Вулик»). Розроблялися графіки зустрічей, ретельно підбиралися явочні квартири для прийому кур'єрів. «Мертві» пункти зв'язку визначалися для більш конспіративної, безконтактної передачі інформації. У тайники в старих будинках, господарських будівлях, дуплах дерев, під каменями тощо закладалися письмові повідомлення (гріпси, штафетки). В обумовлений час повідомлення (часто – зашифровані) вилучалися іншим підпільником та передавалися відповідно далі. «Добрий зв'язок, -

наголошувала інструкція «Як зорганізована розвідка», – передумова життя організації [23, с. 194].

У вказівці наркома внутрішніх справ УРСР (лютий 1944 р.) підкреслювалося, що оунівське підпілля в регіоні спромоглося створити відмінну систему конспірації, підготовки спеціальних кадрів та збору СБ розвідувальної інформації стосовно агентурної мережі НКВС-НКДБ. Виявлення негласних інформаторів радянської сторони, йшлося в документі, розглядається есбістами як першорядне завдання. Служба безпеки, як зазначалось у повідомленні оперативного джерела НКВС УРСР (грудень 1944 р.), володіє широкою агентурною мережею серед легальних мешканців, переважно жінок та людей похилого віку, насаджує інформаторів в органах радянської влади та закладах зв'язку. Завдяки розвідувальним можливостям діє витончено, добре розуміється на заходах чекістів. Слідство за справою групи жінок-розвідниць, заарештованих на початку 1945 р. у Камінь-Каширському районі Волинської області, підтвердило, зокрема, що провідники ОУН віддають накази підлеглим референтурам СБ посилити вербовку співробітників офіційних установ.

До розвідувальних осередків, залежно від ситуації та місць розташування, відпрацьовувалися спеціалізовані завдання. Наприклад, у сільській місцевості Станіславської області широко залучалися до агентурної мережі СБ працівники лісових господарств з метою здобуття попереджувальної інформації про пересування військ під час операцій з пошуку місць укриття підпільників. Знешкоджена НКДБ у лютому 1945 р. розвідувальна мережа ОУН по Луцьку на чолі з В. Шейко (Вірою) спеціалізувалася на зборі даних про персонал органів НКВС-НКДБ, обласних комітету партії та виконкому Списки працівників цих установ надходили до референтури СБ окружного проводу.

Особливу увагу оунівці приділяли збору інформації про вищий керівний склад радянських правоохоронних органів. Так, восени 1944 р. під час розгрому Бережанського районного проводу ОУН (Тернопільська область) було захоплено досьє на заступника наркома внутрішніх справ – начальника УББ

НКВС УРСР генерала Т. Строкача та його найближчих співробітників. У зведенні відображалися не тільки особисті дані офіцерів аж до їхніх звичок, а й план опергрупп НКВС у Рівному, маршрут пересування Т. Строкача, розташування його кабінету тощо з метою захоплення генерала.

Здійснювалось вербування агентури серед призовників до Червоної армії. Передбачалося, що отриману під час розвідки інформацію вони передаватимуть в зашифрованих листах. Кожне зашифроване слово мало інше значення. Наприклад, «рік» означає «полк», «червінці» – гармати, «карбованці» – танки тощо [96, с. 147].

Упівці для проведення розвідки неодноразово використовували свідчення захоплених у полон партизанів. У ході допиту можна було вдосталь дізнатися про вороже формування, що дозволяло повстанцям навіть проводити спецоперації з ліквідації командного складу противника. Але головну увагу було звернено на вербування на довготривалих агентів в більшовицькому середовищі. Як вже було згадано вище, повстанці залучали жінок, аби ті виконували військово-розвідувальні завдання. Їхня перевага полягала у тому, що вони викликали меншу підозру та могли легше проникнути у вороже середовище. Вчителів, які прибули на Волинь зі східних областей України, також намагалися залучити до роботи на користь підпілля. Наприклад, Тамара Карагіна, уродженка міста Кемерово, яку направили на Волинь вчителювати, сприйняла націоналістичні ідеї та погодилася бути повстанською розвідницею. Вона отримала завдання влитися в один із радянських партизанських загонів, а з приходом Червоної армії залишатися проживати на Волині та продовжувати агентурну працю [90, с. 70].

Досить часто самі упівські розвідники потрапляли в полон. Так, у грудні 1943 р. загін НКДБ СРСР «Переможці» захопив бандерівського розвідника «Спартана» (В. Климович), який, за завданням коменданта розвідки штабу «Дубового» «Зайця», мав проникнути у загін як втікач з УПА. Від нього чекісти отримали такі розвідувальні дані: точну дислокацію, чисельність, озброєння упівських підрозділів, боївок і розташування штабу, звідки він прибув. Ці дані

були надіслані листом командиру ЧВПЗ О. Федорову [89, с. 34-35].

Успіхи діяльності не лише СБ, а й усього повстанського підпілля залежали від ефективності роботи її інформаційної мережі. До числа інформаторів зараховували тих осіб, які перебували в певному середовищі, де можна було отримувати необхідні дані – голів сільрад, колгоспів, істрибків, священиків тощо. Наприклад, на СБ працював священик с. Почапки о. Комаревич. Вони слідкували за найменшими дрібницями і звітували керівництву. В інформації СБ за 3 червня 1944 р. повідомляється: «Із Здолбунова совіти возять автами до Острога де що бачать. Крісла, шафи, залізо сьогодні возять цілий день» [4, с. 151-152].

Також розвивалася міська розвідувальна мережа СБ, проте вона не була такою розгалуженою. До неї входили представники таких соціальних прошарків: 1) учні середніх шкіл, технікумів; 2) студенти інститутів, університетів; 3) священики; 4) робітники заводів, фабрик і інших підприємств промислового та особливо військового значення; 5) службовці і чиновники [32, с. 303-409]. Під час наступу підрозділів Червоної армії вони збирали інформацію про настрої місцевого населення та червоноармійців, характеризували прибулих чиновників та їхні перші заходи, встановлювали адреси місць розташування радянських органів влади, НКВС і міліції.

Розвиток міської мережі залежав від регіону та інших обставин (розміру міста, кількості українців, їх національної свідомості, розвитку місцевої мережі ОУН тощо). На теренах Західного Полісся, Закарпаття, Буковини та Закерзоння вона була доволі слабкою, на Волині – дещо кращою. Найкраще вона була розвинута в Східній Галичині [2, с. 113-119]. Так у Львові розвідка СБ збирала інформацію за двома напрямами:

1) співробітники органів держбезпеки та міліції, виявлення їхньої агентури, оточення, місця проживання, способу життя, їхні особисті якості, робочі графіки тощо;

2) чиновники радянських та партійних органів, викладачі ЗВО, роботи залізниці, підприємств тощо.

Своїх агентів СБ мала в формуваннях АК і польської поліції. Хоча, очевидно, в цій ділянці вона дещо відставала від німців і більшовиків [14, с. 103].

Незважаючи на те, що воїни УПА поступалися німцям і радянським партизанам в озброєнні й чисельності підрозділів, вони мали перевагу в тому, що знали краще місцевість і володіли значно більшою підтримкою місцевого населення. На відміну від радянських партизанів, розвідка українських повстанців на місцях була успішною за рахунок широкої оунівської мережі, яка компенсувала брак досвідчених кадрів. Наприклад, ГК УПА вела постійну розвідку за діями партизанів у Цуманському лісі та виявляла шляхи проникнення більшовицьких агентів. Для того, щоб провести у цьому терені обережну розвідку, рою старшинської школи «Дружинники» надали місцевого провідника ОУН (б), який добре знав місцевість [93, с. 60-61].

М. Андрощук («Вороний») у своїх спогадах згадував, що в Суражському лісі протягом трьох місяців дислокувався партизанський загін Ф. Михайлова у кількості 350 осіб. У липні 1943 р. командир Клим Савур дав наказ ліквідувати загін. Перед нападом упівців на останній було проведено ретельну розвідку за допомогою місцевої молоді, яка мала змогу підійти близько до ворожого табору, ніби шукаючи корів та коней по лісі. Розвідувальною операцією керував «Палій», який таким чином зібрав вичерпні дані та накреслив план розміщення табору партизанів, який через 4 дні оточили упівці та розпочали блокаду [1, с. 42].

Характерно, що упівську розвідку досить позитивно оцінювали її противники. Наприклад, у рапорті О. Сабурову командир чехословацького партизанського загону «Репкін» (Я. Налєпка) писав, що вона мала точні дані про кількість і рух партизанів, зазначивши: «Розвідка їх діє точно і відважно». Проте, він вірогідно відзначав, що бандерівським розвідникам важко було потрапити в райони, де перебувають червоні партизани, «оскільки населення

цих шпигунів швидко виявляє і передає партизанам» [90, с. 238-239].

Схвально оцінювали дисципліну і склад УПА і німці , одночасно вказуючи на проблеми, які переслідували розвідників у їхній діяльності на користь підпілля: «Розвідка УПА наштовхується на великі труднощі, оскільки довірених людей зі Східної України здебільшого розпізнають і або відсилають назад, або, якщо з'ясовується їхнє завдання, знищують» [60, с. 185].

Завдяки розвідданим оунівцям вдавалося визначати місця перебування партизанських загонів та особливо шляхи пересування ДРГ (Диверсійно-розвідувальної групи) останніх, що дозволяло організовувати напади та завдавати їм втрати. Зважаючи на те, яку загрозу партизанам несли розвідувальні групи націоналістів, виявлення їх мало важливе значення. На початку липня 1943 р. загін ім. Й. Сталіна ЧВПЗ при форсуванні р. Стир захопив сімох озброєних розвідників-націоналістів, надісланих із містечка Колки. На перший раз їм «набили морди і відпустили». Опергрупі НКДБ УРСР «Волинці», яка діяла при з'єднанні О. Федорова, за даними агента «Філімона», 28 грудня 1943 р. вдалося виявити та частково знищити в місцевості с. Біле Володимирецького р-ну розвідувальну групу УПА. Остання мала завдання стежити за рухом і дислокацією більшовицьких загонів, вести розвідку відносно них і поширювати націоналістичну літературу. За показами свідків було встановлено, що інша група, яка мала такі ж завдання, діяла в с. Великі Телковичі.

Були випадки, коли оунівська розвідка отримувала значні результати у боротьбі з радянськими партизанами. На Волині в 1943 році повстанці проводили військові вишколи для жінок і їх розглядали як військово-розвідувальний резерв. Особливо багато їх було залучено до структури СБ протягом 1944–1945 років. Їхня перевага полягала у тому, що вони викликали меншу підозру та могли легше проникнути у вороже середовище. Окрім цього, з поверненням радянської влади, чоловіки віком від 17 до 55 років були мобілізовані до Червоної армії, а тому їх кількість в терені була обмежена [68, с. 1210-1211].

На жінку у структурі СБ покладалася функція забезпечення зв'язку. 28 грудня 1944 року референт СБ «Марко» надрайону «Лиман» наказував районним комендантам СБ користуватися при надсиланні найважливішої пошти лише «лафетним зв'язком» (через спецзв'язкових), незважаючи на відстань [57, с. 109-110]. В більшості випадків цими спецзв'язковими були жінки. Так, на початку листопада 1943 р., під час дислокації радянського партизанського загону у с. Вичавки Демидівського р-ну, ройова Н. Кашперук, провівши розвідку, підрахувала його чисельність та озброєння і повідомила про це через місцевого десятника станичному ОУН В. Дем'янчуку [94, с. 145].

Розвідниці ОУН відігравали важливу роль, тому що вони нерідко постачали продукти, одяг, ліки для поранених. Наприклад, розвідниця СБ «Кузьменка» Баран Ірина з села Полтовці Ратнівського району та Христина Галамазда для боївки СБ «Розбишаки» надавали для потреб СБ свої будинки. Розвідниця референта СБ «Гайдамаки» Любов Матвійчук зберігала в своєму будинку зброю для боївки і в день переховувала підпільників. Окрім того, розвідниці працювали на важливих посадах і передавали цінну інформацію. Інформатором боївки СБ «Мирона» була працівниця залізничної станції Гнідава Марія Семенюк, що передавала детальну характеристику на кожного службовця і повідомляла інформацію про відомі їй перевезення. Згідно з донесенням НКВС за грудень 1944 року, Ковельська залізниця була «просякнута» оунівською агентурою, що дозволяло успішно здійснювати на ній диверсії та теракти [23, с. 213]. Також жінки проводили антирадянську агітацію серед червоноармійців.

Протиборство між радянськими партизанами та упівцями мало трагічні наслідки для останніх. Причиною цього була недооцінка точності отриманих розвідувальних даних. Курінний УПА М. Скорупський відзначав, що причиною розгромної поразки упівських відділів у бою під Мочулянкою 16 листопада 1943 р. стали неперевірені розвіддані керівника операції А. Рудика («Шавула»), здобуті від полонених польських розвідників за місяць до початку дій. Він же

не дав вказівки провести розвідку перед операцією, тому повстанці недооцінили чисельність противника – близько 2600 осіб (600 осіб було за місяць до операції) та зброю, яку вони мали в розпорядженні (протипанцерні гармати) [91, с. 202].

У кінці 1944 р. з'явився ще один документ: «Інструкція розвідчої і контррозвідчої служби», в якій концентрувалась увага на організації та здійсненні розвідувальної діяльності УПА. У «Вступі» до неї зазначалося, що УПА, незважаючи на перевагу противника, не відмовляється від наступальної тактики. Адже перемогу у боротьбі зумовлюють не тільки сучасні досягнення збройної сили, але й «в поважній мірі таємний вид війни». Тож повстанський рух запроваджує розвідувальну й контррозвідувальну служби (відповідно, РС і КРС)

Згідно інструкції, спеціальна діяльність повинна відповідати таким основним принципам: конспіративність; патріотичне налаштування співробітника спецслужби; оперативність і застосування хитрощів; безперервність і наполегливість; гнучкість та увага до деталей; обережність; відсутність шаблону у діях; активність; високий професіоналізм; централізм у роботі [32, арк. 8-9].

Отже, разом із анексією Західної України восени 1939 р. призупинила і свою роботу розвідувальна мережа ОУН на цій території. Лише на початку 1940 р. вона відновлює свою роботу від рівня «п'ятірок» або «станиць». До основних її завдань входив збір даних про державні установи, підрозділи Червоної армії, органи НКВС, стратегічні об'єкти. Радянський напрямок в розвідувальній діяльність став першочерговим з осені 1943 р.

Таким чином, розвідка українських повстанців відігравала важливу роль під час протиборства з радянськими партизанами. Розвідка СБ цього періоду була розгалуженою і потужною організацією, що значною мірою забезпечило військові успіхи УПА та розвиток українського підпілля в подальші роки. Військова розвідка радянських партизанів порівняно з розвідкою повстансько-підпільного руху була краще організована, проте обом «лісовим арміям» не

вдалося здобути суттєвих даних, попередити важливі заходи противника. Загалом же, попри те, що у повстансько-підпільному русі було недостатньо досвідчених кадрів для розвідувальної роботи, завдяки ґрунтовному знанню місцевості, широкій підпільній мережі та підготовці власних спеціалістів йому вдавалося успішно протистояти радянським партизанам, які були набагато краще укомплектовані.

Анексія Західної України радянськими військами, а згодом репресії каральної системи СРСР проти так званих «класових ворогів», призвела до призупинення роботи розвідувальної мережі ОУН. Цілком очевидно, що українські націоналісти несли загрозу новій владі, тому репресії торкнулися в тому числі і їх. Лише на початку 1940 р. ОУН відновлює свою роботу від рівня «п'ятірок» або «станиць».

Із ліквідацією польської держави, увага розвідувальної служби поступово переключається на Радянський Союз. На даному етапі до основних завдань розвідки входив збір даних про державні установи, підрозділи Червоної армії, органи НКВС, стратегічні об'єкти. Радянський напрямок в розвідувальній діяльність став першочерговим з осені 1943 р., коли стало зрозуміло, що німецька армія програє війну.

Розвідка СБ на даному етапі свого існування перетворилася на розгалужену і потужну організацію, що значною мірою забезпечило військові успіхи УПА та розвиток українського підпілля в подальші роки. Важко не погодитися з думкою дослідників, що незважаючи на всі успіхи, розвідувальна служба українських націоналістів програвала розвідкам воюючих сторін, адже мала значно обмеженіші ресурси, однак попри те, що у повстансько-підпільному русі було недостатньо досвідчених кадрів для розвідувальної роботи, завдяки ґрунтовному знанню місцевості, широкій підпільній мережі та підготовці власних спеціалістів йому вдавалося успішно протистояти радянським партизанам, які були набагато краще укомплектовані.

Недостатня підготовка, халатність або неможливість перевірити отримувану інформацію часто ставали причиною провалів і втрат. Зіштовхуючись з нестачею кадрів, поширеним явищем було залучення жінок до служби у розвідці. Особливо багато їх було залучено до структури СБ протягом 1944–1945 років. Їхня перевага полягала у тому, що вони викликали меншу підозру та могли легше проникнути у вороже середовище. Розвідниці нерідко постачали продукти, одяг, ліки для поранених.

Незважаючи на певні недоліки, розвідувальна служба ОУН у складній ситуації війни перетворилася на ефективний орган досягнення різноманітних завдань, з яким рахувалися як німці, так і радянська влада.

РОЗДІЛ IV. СПЕЦІАЛЬНІ ПІДРОЗДІЛИ ОУН У ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

4.1. Діяльність СБ ОУН (м) у 1941–1944 рр.

Із початку Другої світової війни з'явились ознаки того, що в ній братиме участь і Радянський Союз, а, значить, театр воєнних дій пошириться на його територію. Розвиток військових подій допускав різні варіанти особливих обставин для визвольних змагань в Україні. ОУН мусила підготуватися до масштабного розгортання збройної боротьби. Через те в її тодішній діяльності провідне місце посіла розвідувальна діяльність. Вона зосередилась, в основному, на західних окраїнних землях, а також у Кракові.

У лютому 1939 р. мережу підпілля в Західній Україні очолив М. Тураш (Грабовський), який висунув завдання активізації як нелегальної, так і пропагандистської діяльності націоналістів. Утворюється замість розгромленої польськими спецслужбами нова крайова екзекутива (КЕ) ОУН. У її складі вперше заснували референтуру Служби безпеки (СБ) під проводом Б. Рибчука. Хоча як окремий орган вона вперше була сформована в лютому 1939 р., проте вже 20 березня цього року у Львові під час проведення в Національному музеї Конгресу українського студентства Б. Рибачук разом із ще 80-ма студентами був арештований польською поліцією. На цьому процес формування СБ дещо призупинився [3, с. 5].

Подальша діяльність СБ була пов’язана з організаційним розколом в ОУН. Його передумови до нього сформувалися ще в першій половині 1930-х рр., коли КЕ ОУН, усупереч вказівкам Є. Коновальця, все більше схилялася до самостійної тактики, основаної на екстремальних діях. ОУН розкололася на два самостійні націоналістичні угруповання: ОУН (революційна) на чолі зі Степаном Бандерою, до якої прилучилася радикальна, молодіжна більшість Організації, і ОУН (мельниківська), що складалася з поміркованих інтегральних

націоналістів – прихильників Андрія Мельника. «Обидві частини колишньої могутньої Організації, – з гіркотою відзначав один з активних оунівців того часу Зиновій Книш, – з жагучим фанатизмом змагалися за виключність і перемогу. Одна і друга нав'язували до спадщини націоналістичного руху за перше десятиліття від заснування ОУН, відмовляли собі взаємно права на існування і вважали себе єдиночистими представниками націоналістичного світогляду, континуаторами діла політичного визволення і державного виродження української нації під новими прапорами українського націоналізму» [55, с. 3].

Початком діяльності органів безпеки ОУН (мельниківців) можна вважати створення у лютому 1940 р. Революційного проводу ОУН (б). З перших днів між розвідками ОУН (б) і ОУН (м) починається протистояння. Зиновій Книш згадував про той період у Кракові: «Перше, що зробили бандерівці – старалися залишити своїх інформаторів у наших рядах. Не дуже це й трудно, бо в початках позначилася велика пливкість членства, доволі довгий час годі було з певністю сказати, хто наш, а хто бандерівець. Люди вагалися, не були ще, ані добре зорієнтовані, ані цілком рішені в один чи в другий бік – сьогодні був у нас, а завтра перейшов до бандерівців і навпаки». У відповідь на це мельниківці обрали тактику «мінімальної конспірації», що спричинило відкликання бандерівською СБ багатьох своїх агентів [46, с. 73-74].

ОУН (м) поставила собі за мету створити чітко структуровану організацію, яка побудована на системі п’ятірок, поширюється до верхів аж до обласних організацій. Взаємозв’язок між проводом і членами насамперед підтримуватиметься через нелегально друковані листівки, у яких будуть задані чіткі лінії пропаганди, методи роботи і вербування, об’єднання членів [60, с. 168].

Конфронтація між обома гілками ОУН на території Генерал-Губернаторства набрала найбільшого розмаху влітку 1940 р. Навіть «мельниківська» розвідка розглядала можливість ліквідації Степана Бандери, Миколи Лебедя та Івана Равлика способом використання вибухівки або

отрути [23, с. 143]. При цьому виконавці повинні були діяти під виглядом агентури НКВС чи польського підпілля.

Керівники мельниківської розвідки, своєю чергою, зазнавали нападів з боку бандерівської СБ. На початку листопада 1940 р. у Кракові «невідомими» було побито керівника розвідки Тедора Яцуру («Крука»). Скло з розбитих окулярів потрапило йому до лівого ока та викликало запалення очного нерва. Того ж місяця Ярославу Гайвасу у Холмі вдалося вчасно помітити небезпеку, непомітно вийти з ресторану та уникнути побиття бандерівцями [46, с. 87-89].

Мельниківські розвідувальні органи за своєю структурою нагадували розвідувальну референтуру ОУН 1930-х рр. Загальне керівництво здійснював Ярослав Гайвас. Розвідувальну референтуру в Кракові очолював Теодор Яцура. Улітку 1941 р. розпочинається формування мережі мельниківської СБ. Вона передбачала територіальну вертикаль: станиці – районних – повітових – окружних – обласних «екзекутив», а також крайових інспекторатів. Починаючи з районного рівня та вище, передбачався розвідувальний відділ. У Рівненській обласній «екзекутиві» розвідувальну референтуру очолював «Терміт», Дубенському повіті – Костянтин Копиловський («Котьо»), Кременецькому – Іван Никитюк («Богун»), Рогатинському – Євген Бачинський [8, с. 30].

Розвиток мережі ОУН (м) в більшості випадків відбувався в містах підконтрольних німцям. Крім того, також відбувалася розбудова територіальних органів СБ ОУН (м). Найбільша мережа мельниківської СБ була на Кременеччині. В м. Кременець було створено два розвідувальні «пункти зв’язку». Один розміщувався на «Дубенській рогатці» в будівлі для заготівлі зерна, а інший – в приміщенні контори млина [8, с. 30].

Розвідувальна робота мельниківців відбувалася за такими напрямами: радянське підпілля, польські формування та бандерівці. Саме останній напрямок контррозвідувальної роботи мельниківської СБ був головним. Він займався виявлення бандерівської агентури. Наприклад, цим займався референт розвідки Кременецького повіту ОУН (м) Іван Никитюк («Бойцун»). Ліквідації виявлених агентів здійснювали спеціальні боївки. Переможцями у протистоянні

мельниківців та бандерівцями вийшли останні. Мельниківські підрозділи протягом кінця 1942 – початку 1943 рр. були розбиті і роззброєні, а їх особовий склад інколи приєднувався до органів безпеки ОУН (б). Так, в бандерівському звіті з Карпатського краю за серпень 1943 р. описувалося важке становище мельниківців: «Не маючи розв'язки на важливі та пекучі питання дня, сходять до «еміграційної» неживої групи на взір УНР. Розкинені малими острівчиками, і то лиш по деяких повітах та містах, вдержують індивідуальні зв'язки, не проявляють ніякої діяльності та займаються інтригами і типовими мельниківськими «пропагандами» – плітками» [40, с. 272].

Починаючи з 1944 року, в Україні продовжувала існувати і боротися лише ОУН (б). Весь провід ОУН (м) емігрував, що призвело до повного припинення діяльності цієї організації на території Радянського Союзу [59, с. 31].

Отже, становлення розвідувальних органів ОУН (м) припадає на лютий 1940 р. Причиною цього стало відокремлення ОУН (б), на бік якої перейшло більшість співробітників СБ ОУН. Та невелика частина, яка залишилася на стороні мельниківців, поклала початок формуванню розвідувальної референтури на чолі з Ярославом Гайвасом. Мельниківські розвідувальні органи за своєю структурою нагадували розвідувальну референтуру ОУН 1930-х рр. Головним об'єктом розвідувальної діяльності «Безпеки» ОУН (м) були бандерівці.

4.2. Протинацистська розвідувальна діяльність СБ ОУН (б)

На початку німецько-радянської війни протинацистські заходи СБ носили здебільшого пасивний характер, що випливало із загальної лінії боротьби ОУН (б) того часу стосовно окупантів, спрямовувалися на захист лав Організації від ударів нацистських спецслужб. За свідченням В. Кука, «до завдань референтур у період німецької окупації входило вивчення методів роботи німецької

розвідки і контррозвідки, і з цією метою... засилали членів ОУН для роботи в органах німецької розвідки та контррозвідки». Лише із початком 1942 р. українські націоналісти розгорнули підпільну боротьбу проти німецької окупації. Так, у березні 1942 року нацистська поліція безпеки вже завела у донесеннях рубрику «Український рух Опору».

Взагалі до початку 1943 р. ОУН (б) не вважала доцільними відкриті збройні виступи проти окупантів, засуджувала партизанські дії. Причини такого курсу криються у поглядах УССД. «Нам сьогодні шкода кожної людини, що вмирає за інтереси Москви чи Берліну... Наш час ще прийде». Рекомендувалося чекати на обопільне виснаження Німеччини та СРСР й накопичувати сили для визвольної революції «міліонових українських мас» [20, с. 381-414].

Одним із основних напрямів роботи СБ було проведення розвідки. Згідно матеріалів УПА «Основні елементи партизанської тактики», «тактика партизанських та боївкарських відділів – це вміння якнайкраще використати всі можливості (зброя, теренові умовини, пора дня, населення, воєнні хитрощі) для найуспішнішого переведення завдання при якнайбільших втратах ворога і якнайменше своїх». Винахідливість, конспірація, воєнна хитрість, йшлося у документі, – це важливі фактори, що дозволяють компенсувати перевагу противника. Потрібно і населення навчати мистецтву розвідки і дезінформації ворога. «Три дуже важливі чинники, від яких остаточно залежить успіх чи неуспіх» повстанських дій – «конспірація, розвідка, досвід» [76, с. 11-13].

У вересні 1943 року був створений розвідувально-інформаційний відділ. Для нього відразу ж було розроблено інструкцію для проведення розвідки СБ у районах і надрайонах. «Ви мусите наладнати справу так, щоб в найменшій закутині був наш розвідчик інформатор», – йшлося в інструкції СБ. Для цього СБ мало долучити селянство, «…яке сьогодні йде за нами і хоче робити» [66, с. 411].

Також до складу районної та надрайонної розвідки СБ включно до керівника відділу залучали жінок. Відповідно до наказу референтам про поділ структури СБ на два відділи та про їхні функції, до складу справового звена розвідувально-інформаційного відділу мусила увійти одна жінка. Вона може стати також шефом розвідувально-інформаційного відділу, якщо доведе це своєю відданістю і спритністю [66, с. 420]. Велику увагу було зосереджено на юнацтві. Основою розвідки СБ була розгалужена мережа інформаторів, що розповсюджувалася включно до станиць. При цьому особлива увага зверталася на міські та сільські управи, кооперативи, школи, церкви, відділи УПА, шпиталі [18, с. 232-234].

Розвідчо-інформаційний відділ референтури СБ передавав до розвідчо-інформаційного відділу референтури СБ ВО інформацію про ворожі підпільні організації в терені, зокрема про: їхніх провідників; вплив на населення; моральну і бойову вартість; спосіб ведення пропаганди; збройну силу; акції супроти українського населення; тактику поборювані українського повстанчого руху. Передавалася також інформація про: німецькі адміністративні розпорядження; рух по залізниці та комунікаційних шляхах; спосіб ведення нацистської пропаганди серед населення; сексотів і ворожих вислужників.

Завданням районного розвідницько-інформаційного відділу було збирання ворожої агітації як німецької, так і радянської та надсилання її разом із звітами керівництву. Референт СБ надрайону зі звітів відбирав матеріали про осіб, щодо яких потрібно було провести слідство, і передавав їх поліцейсько-виконавчому відділу. Раз на тиждень надрайонний розвідчо-інформаційний відділ СБ надсилав звіт до відділу ВО.

Найкращим видом зв’язку, безумовно, на той час вважався радіозв’язок. Однак, в УПА було слабке технічне забезпечення: не було ні апаратів, ні навченого персоналу. Також нереально було думати про телефонне сполучення. Єдиний надійний засіб комунікації була передача інформації через зв’язкових. За добу по зв’язку УПА повідомлення можна було передати на 180 км. Завдяки цьому вояки УПА до березня 1944 могли листуватися із рідними. Інформації

доставлялись обласному провіднику часто за сотні кілометрів на велосипеді, пішки або німецькими армійськими автомобілями. У більшості випадків ці донесення були зашифровані. Вартим, щоб згадати, є те, що ці донесення часто доставлялися згорнутими у трубочку, написаними на найтоншому папері і схованими у авторучці [60, с. 153].

Збір інформації відбувався за допомогою польової та агентурної розвідки. Польова розвідка переважно проводилася розвідувальними підрозділами (діяли в пішому, рідше — кінному порядку), окремими розвідниками та лінійними підрозділами УПА. Траплялись ситуації, коли один із підрозділів сотні ставав позаштатним розвідувальним підрозділом. Як приклад, можна навести наказ командира загону «Котловина» (ВО «Турів» групи УПА «Північ») від 19 серпня 1943 р. про розвідувальне забезпечення боротьби з німцями. Пропонувалося в складі сотні сформувати «чоту розвідників з вибраних із сотні людей, котрі мають розвідчий хист. Ці люди мають бути одчайдушні, з добрим слухом та фізично крепкі і для справи посвячені» [66, с. 551-552].

В основі проведення польової розвідки визначалися спостереження, розвідка боєм, допит військовополонених. Інструкція ПС УПА у справі полонених від 5 серпня 1944 р. зобов'язувала вояків провести «переслуховування» бранців та передати їх для по дальшого допиту «організаційним властям». У наказі шефа військового штабу УПА від 18 жовтня 1943 р. наголошувалося на необхідності ретельної розвідувальної підготовки при організації бойових операцій силами кількох підрозділів [36, с. 617-618].

Спостерігалися випадки застосування примітивних технічних засобів розвідки. Наприклад, про підслуховування повстанцями радіотелефонних переговорів повідомлялося у документах польських силових структур (1945) [102, с. 20-21].

Залежно від терміну дії діяльність розвідділу СБ поділялася на дрібну та глибоку. Дрібна розвідка була розрахована на короткий проміжок часу, займалася виключно збором інформації про чисельність ворога та проводилися, як правило, місцевим райапаратом СБ або розвідбоївкою УПА із залученням місцевого населення. Основним завданням цього відділу було за невеликий проміжок часу зібрати якнайбільше цінного інформаційного матеріалу та підготовити терен до глибокої розвідки.

Дрібна розвідка проводилася ще задовго до організаційного оформлення відділу. Влітку 1942 року розвідниця Галина Коханська («Орися») отримала від референтів СБ «Залісного» і «Зимного» низку завдань. Зокрема, розвідати про особовий склад поліції у Володимиро-Волинському, його озброєння, кількість, озброєння німецького гарнізону та жандармів, їх дислокацію, характеристики осіб, які працювали в окупаційній адміністрації, залучити до роботи на підпілля «гранатову» поліцію, котра охороняла бензосклади залізничного депо та складалася з українців-галичан [63, с. 31].

Підвідділ глибокої розвідки мав на меті проникнення у найрізноманітніші структури ворога та був розрахований на дію своїх агентів протягом тривалого проміжку часу. Особливо багато цінних агентів було в окупаційній адміністрації. Наприклад, розвідницею референта СБ «Залісного» була працівниця районної управи у Володимирі-Волинському – «Орися». Вона налагодила відносини із бійцями «зеленого» спецвідділу поліції, яка охороняла німецький склад трофейної радянської зброї на півночі околиці міста – «Ковельські кошари». Їхнє завдання полягало в тому, щоб постачати в підпілля зброю – пістолети, гранати, набої, гвинтівки, кулемети, ракетниці. Так тривало півроку, доки німці не змінили охорону [63, с. 33]. Агентура СБ була фактично в кожній німецькій установі, що надавало розвідці широкі можливості і робило її роль провідною в боротьбі повстанців із окупантами.

Також завдяки даним глибокої розвідки на початку травня 1943 року, загін УПА «Помста Полісся» організував на шосе Ковель-Брест засідку і розгромив велику німецьку автоколону. Серед загиблих був один з найближчих соратників Гітлера, начальник штабу СА, обергруппенфюрер СС Віктор Лютце, який приїхав в Україну саме із завданням протидіяти націоналістичному рухові. Після цих подій німці серйозніше поставилися до боротьби проти повстанців. Для боротьби з УПА вони в червні 1943 року у Володимирі-Волинському створили спеціальний штаб «Банденбекемпфунг». Проте СБ відразу ж залучила своїх агентів у цей штаб, тому будь-які накази і плани негайно ставали відомими для керівництва УПА [9, с. 82-84].

Агентом референта СБ Рава-Руської округи «Гая» був комендант кущової поліції Михайло Думка («Мирон»), який надавав підпіллю інформацію про заплановані німцями каральні акції та арешти оунівців. Заготівельником у ресторані «Крим» м. Кременець працював Володимир Обезюк («Вовк»), який передавав інформацію про німецьких офіцерів [45, с. 100].

Між дрібною і глибокою розвідкою була тісна взаємодія. Характерним прикладом є операція по звільненню з полону коменданта «Сосенка» і курінного «Лисого» розвідницею СБ «Грізною». Вони були поранені в перестрілці з німцями і знаходилися в лікарні Білобрама в Луцьку. Навмисне впавши і поранивши ногу на вулиці Дубнівській, навпроти гестапо, «Грізна» потрапила за допомогою німців у лікарню, з якої санітари (агенти СБ) винесли полонених на заздалегідь приготовлений віз. А потім за допомогою «Грізної» без перешкод проїхати повз гестапо [69, с. 85].

Завдяки активній взаємодії з місцевим населенням, яке надавало підтримку УПА, повстанці могли залучати агентурну розвідку. Старшини-розвідники утворювали інформаційну мережу серед місцевого населення. Для ведення розвідки залучалися різні верстви населення. Окрім чоловіків, до інформаторів також зараховували жінок та молодь. В одному з наказів ВО «Турів» (УПА-«Північ») від 20 вересня 1943 р. йшлося про потребу активізації навчально-виховної роботи з молоддю в інтересах сприяння повстанській

боротьбі і, в тому числі – її розвідувальному забезпеченню [44, с. 101-102].

У Галичині до СБ належало багато жінок. Однією з найвідоміших із них була канцеляристка німецької поліції Марта Чорна («Медея»), яка передавала важливу інформацію через Веніаміна Дужинського й після викриття гестапівцями загинула 23 травня 1943 р. у перестрілці з ними [15, с. 175]. Також жінки відігравали важливу роль у безперебійній роботі зв'язку. Недаремно секретна директива гестапо повідомляла: «Жінок слід остерігатися особливо. Давно відомо, що жінки – найбільш успішний інструмент військової розвідки, і тим самим вони проводять підготовчу роботу для здійснення противником диверсійних актів [56, с. 464].

Агентура СБ діяла навіть серед духівництва. До нашого часу зберігся документ від 6 серпня 1943 р., у якому «ангажований» (завербований) невідомим працівником СБ ОУН(б) священик Личинської парафії (Камінь-Каширський район, Волинська область) Должко Василь Степанович зобов'язується щотижня «доносити всі події», які відбуватимуться в його парафії та «шкодитимуть праці УПА і ОУН» і обіцяє: «Коли порушу цей ангаж добровільно, підлягатиму карі смерти враз з родиною і конфіскації мого майна» [57, с. 177].

Для того, щоб дізнатися про німецькі наміри, ОУН робила активні спроби влаштувати довірених осіб і активістів на непомітних назовні постах української цивільної адміністрації. Багато розвідників працювали в гестапо перекладачами[136]. Зокрема, багато цінної інформації було передано перекладачкою ковельського гестапо. Щомісяця в селі Обляни вона зустрічалася з чатовим Йосипом Тюбаєм, якому й передавала розвіддані. Розвідники – «нурки», як їх називає С. Мудрик-Мечник, йшли на ризик і багато з них заплатили своїм життям. Так, Тадей Камінський, родом із села Татарова Станіславської області (тепер Івано-Франківська область), також працював перекладачем у гестапо. Гестапівці його викрили, заарештували і заслали до концентраційного табору в Грос-Розен, де він і загинув [73, с. 239]. Перекладач Кобринського «відділу пропаганди» Володимир Порендовський («Вовк»)

передав провіднику Рівненського обласного проводу ОУН Омеляну Грабовцю («Батьку») список місцевих селян, які отримали від німців зброю [97, с. 89-90].

Завдяки отриманим даним, ОУН мала уявлення не лише про частину німецьких планів, але також про практичні можливості їх реалізації. Відповідно до цього вона перебудувала свої методи. На місце початкової офіційної діяльності тепер прийшла нелегальна таємна робота із застосуванням псевдонімів і паролів [60, с. 111].

СБ намагалася поширити свій вплив на центральній, південній і східній Україні. Розвідка СБ сприяла успішним рейдам загонів УПА на схід та південь, встановлюючи контакти з місцевим населенням, розвідуючи місця дислокації німецьких частин. При штабі дивізії «лябстандарте Адольф Гітлер» працював розвідник СБ Іван Білик («Кость», «Антін») [35, с. 36]. Прибувши в червні 1942 р. до м. Сталіно (нині Донецьк), він влаштувався перекладачем до штабу лябстандарте. Протягом шести місяців «Костя» постійно передавав оперативну інформацію до підпілля про усі заходи СД і гестапо. Повідомляв про планові арешти, різні терористичні акції німців, допомагав у звільненні ув'язнених оунівців, виявляв німецьких і радянських агентів [101, с. 155-156].

Потреби надійного розвідувального забезпечення бойових дій зумовлювали заходи з відповідної підготовки особового складу. За навчальною програмою «піших розвідників сотень» 10 годин відводилося на пояснення загальних понять організації розвідки, 10 – на організацію агентурної розвідки серед населення, 30 – на студіювання дій рою (відділення) та чоти у розвідці. Розвідувальні курси були обов'язкові на всіх старшинських вишколах УПА. В школі «Лісових чортів» у 1943 році на розвідку було відведено 14 годин. На курс «Загальні зауваження: революційна пильність та конспірація» – 4, «Поборювання шпіонажу та диверсій» – 4, «Організація закордонних розвідувальних осередків» – 4, «ВПЖ» – 1, «Польові суди» – 1 [80, с. 102].

Восени 1943 р. СБ посилила також антинімецький напрямок розвідувальної роботи. Так, наказом, вже згадуваного нами шефа військової розвідки СБ Групи «Заграва» Івана Трейка («Немо), від 10 грудня 1943 р. особлива увага зосереджувалася на зборі інформації не тільки щодо радянських партизан, а й гітлерівців. Комендант розвідки СБ Голобського р-ну Василь Чижик («Різун) отримав у вересні 1943 р. від окружного СБ завдання щодо збору інформації про останніх. Він мав скласти:

1) детальний план із зазначенням місця перебування німецьких частин, дотів, дзотів;
2) звіт про національний склад німецької армії; настрої солдат та взаємини між ними; озброєння;
3) звіт про пересування німецьких потягів: кількість зброї, солдатської амуніції, товарів.

Дані він збирав через інформаторів, які були в Голобській міській раді та управі, військових частинах, Гестапо, СС [96, с. 142-164].

На початку 1944 р. збільшується кількість нападів на окремих німецьких солдатів, транспортні засоби і малі підрозділи. У деяких випадках у гітлерівців забирали зброю і боєприпаси, в інших – брали в полон. В свою чергу, через такі дії розвідка УПА стикалася з великими труднощами, оскільки їх агентуру здебільшого викривали і або відсилали назад, або, якщо з'ясовується їхнє завдання, знищували [60, с. 185].

Отже, формування розвідувальних органів ОУН (м) і ОУН (б) розпочалося після розколу в лютому 1940 р. Одним з головних напрямків розвідувальної діяльності у період 1941–1943 рр. був антинімецький. Основними особливостями розвідки був збір інформації про збройні підрозділи супротивника, настрої місцевого населення та діяльність окупаційної адміністрації.

Поділ ОУН на дві конкуруючі гілки негативно вплинув на розвиток українського націоналістичного руху. Розподіл і так обмежених ресурсів організації, військова конфронтація, а також неузгодженість єдиної позиції, призводили до того, що сили не були зосереджені виключно на одній меті – незалежності України.

У лютому 1940 р. розпочалося формування розвідувальної служби ОУН (м), як наслідок розколу Організації і відокремлення ОУН (б), на бік якої перейшло більшість співробітників СБ. Керуючись попереднім досвідом, їхня розвідка багато в чому нагадували розвідувальну референтура ОУН 1930-х рр.

Знаковою рисою цього періоду стала боротьба між двома гілками оунівського руху. Загалом важко говорити про перемогу однієї із сторін, адже незважаючи на перемогу бандерівців, національний рух був значно ослаблений. Мельниківські підрозділи протягом кінця 1942 – початку 1943 рр. були розбиті і роззброєні, а їх особовий склад інколи приєднувався до органів безпеки ОУН (б). Особливо, гнітюча боротьба у таборі національних сил українців виглядала на фоні діяльності спочатку німецьких, а згодом радянських військ, які вороже ставилися до українського населення.

Незважаючи на те, що досить тривалий час активної боротьби із німцями не велося, проводився збір розвідувальної інформації, зокрема особлива увага приділялася інформації про збройні підрозділи супротивника, настрої місцевого населення та діяльність окупаційної адміністрації. Особливо актуальне значення цієї інформації стало після переходу відносин німців і оунівців у площину військової конфронтації. Провал наступальної війни німецької армії багато в чому стримував боротьбу проти німців, адже було цілком зрозуміло, що відбудеться повернення радянської влади. Концентрація зусиль на боротьбу проти радянської влади поступово перетворюється на основне завдання націоналістичного руху.

ВИСНОВКИ

Основними організаційними формами спеціальних підрозділів націоналістичного руху, які діяли на території України в період 1921–1945 рр., були: підрозділ з розвідувально-підривної діяльності УВО (1920 – початок 1930-х рр.); контрольно-розвідувальна референтура ОУН (1932–1939); референтура СБ Крайової екзекутиви ОУН у Західній Україні (1939–1940); Служба безпеки ОУН (б) в Україні (1940 – початок 1950-х рр.); розвідувальна референтура ОУН (м) (1940–1944); розвідувальні, оперативно-бойові підрозділи, Служба безпеки, військово-польова жандармерію УПА (1943–1945). Перманентним напрямом діяльності спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій була розвідка. Її основу складала мережа інформаторів із національно свідомого місцевого населення, яке добровільно надавало допомогу. Примусові методи вербування практикувалися зрідка. Залежно від обраної тактики інформаційну мережу максимально розширювали або, навпаки, зосереджувалися на агентурному потенціалі оперативного джерела. Основні напрями розвідувальної діяльності спрямовувалися на збройні підрозділи супротивника, органи окупаційної адміністрації, середовища конкурентних громадсько-політичних організацій. Крім того, важливого значення надавали збору інформації з відкритих джерел

Створення мережі інформаторів розпочалося у 1920-х рр. розвідкою УВО. Упродовж 1930-х р. зазначену діяльність продовжила ОУН. Первинним напрямом їхнього функціонування виступала розвідувальна діяльність. Вона спрямовувалася на здобуття та аналіз інформації стосовно збройних сил, організації, форм і методів роботи спецслужб (правоохоронних органів) держав-противників, їхнього політико-адміністративного устрою, економіки, соціального становища, міжнаціональних відносин, військово-промислового потенціалу та комунікацій, відомостей про конкурентів у таборі українських націоналістів, а також націоналістичні рухи інших народів.

Після анексії Червоною армії Західної України у вересні 1939 р. головним завданням, яке поставила СБ на перше місце, стала підготовка до війни з радянською владою. Для цього невеликими групами до західних областей УРСР нелегально надсилалися фахівці з розвідки та диверсійно-терористичної роботи. Внаслідок кадрового поповнення та розчарування населення радянською владою мережа ОУН почала відроджуватися. Вона будувалася за територіальним принципом та поділялася на краї – області – округи – повіти – райони – підрайони – станиці – п'ятірки або трійки. Починаючи від рівня району, у них передбачалася посада розвідника, хоча на практиці вони були не скрізь.

У розвідувальній роботі можна виділити два напрямки – військовий та політичний. Перший полягав у здобутті інформації стосовно збройних сил, організації, форм і методів роботи спецслужб (правоохоронних органів) держав-противників, військово-промислового потенціалу та комунікацій, другий – заходи влади, настрої місцевого населення тощо.

Протягом Другої світової війни спеціальні підрозділи націоналістичного руху проходили організаційну перебудову. На території України в даний період діяли: Служба безпеки ОУН (б) в Україні (1940 – початок 1950-х рр.); розвідувальні, оперативно-бойові підрозділи, Служба безпеки, військово-польова жандармерія УПА (1943 – 1945 рр.).

Збір інформації був обов'язком кожного учасника націоналістичного руху або особи, що надавала йому підтримку. Оперативні джерела спецпідрозділів запроваджувалися за об'єктовим і територіальним принципами, в органах державного управління та місцевого самоврядування, політичних партіях і громадських організаціях, на об'єктах промисловості, інфраструктури, у культурно-освітніх закладах, у збройних силах та окремих правоохоронних органах противника.

В УПА діяла чітка, уніфікована структура штабів з’єднань із розвідувальними відділами. Тактика розвідників визначалася завданням, яке виконує відділ, зовнішніми обставинами. Під час організації бойових операцій УПА здійснювала ретельну розвідувальну підготовку, тому що питання доброї розвідки у підрозділі УПА – це питання першорядного значення. Чітка, продумана організація розвідувальної та контррозвідувальної діяльності повстанського руху свідчили про намір його керівництва перетворити у майбутньому УПА на зародок збройних сил незалежної Української держави.

Керівники націоналістичного руху налагоджували контакти і співробітництво зі спеціальними службами іноземних держав (нацистської Німеччини, союзних їй Угорщини, Румунії та Японії в роки Другої світової війни). Головна мета такого співробітництва – залучити військово-політичні, оперативні та матеріальні можливості держав-противників основних ворогів націоналістичного руху для досягнення стратегічної мети ОУН – відновлення незалежності України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрощук М. «Вороний». Записки повстанця / ред. І. Марчук. Торонто; Львів: Літопис УПА, 2011. 128 с. («Події і люди», Кн. 13).
2. Антонюк Я. Агентура СБ ОУН (б) в містах і містечках Волині та Полісся (1946−1951 рр.). Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. Луцьк: РВВ «Вежа» ВНУ ім. Лесі Українки, 2010. Вип. 1. С. 113–119.
3. Антонюк Я. Діяльність СБ ОУН на Волині. Луцьк: Волинська книга, 2007. 176 с.
4. Антонюк Я. Діяльність Служби безпеки ОУН(б) на Острожчині у післявоєнний період. Острозький краєзнавчий збірник. Острог, 2012. Вип. 5. С. 150–155.
5. Антонюк Я. Діяльність спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій 1921–1991). Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Національний університет «Острозька академія» Міністерства освіти і науки України, Острог, 2021. 650
6. Антонюк Я. Життєпис одного із засновників УПА: Микола Колтонюк-Якимчук. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: науковий і документальний журнал. Київ; Харків, 2017. № 1(47). С. 396.
7. Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930–1955). Т. 13. Торонто-Львів, 2014. 1069 с.
8. Антонюк Я., Трофимович В., Трофимович Л. Органи безпеки ОУН(м) у період Другої світової війни (1940–1944). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки».* Острог, 2020. Вип. 30. С. 29–35.
9. Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух. Історія та ідеї. Дрогобич: Відродження, 1994. 192 с.
10. Балей П. Фронда Степана Бандери в ОУН 1940 р. Лас Вегас, 1997. 373 с.

11. Бедрій А. ОУН і УПА. Нью-Йорк; Лондон; Мюнхен; Торонто, 1983. 65 с.

12. Бежук О. Матеріали Ольги Басараб: ще раз про розвідувальну діяльність УВО. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* 2007. № 584: Держава та армія. С. 129–134.

13. Бірчак В. Карпатська Україна. Спомини і переживання. Прага: «Нація в поході», 1940. 92 с.

14. Борець Ю. У вирі боротьби. Спогади учасника повстанської боротьби (1941–1948). Київ: Наукова думка, 1993. 304 с.

15. Боляновський А. Боротьба УПА проти нацистського окупаційного режиму. 1943 рік. Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. Вип. 11. С. 164–183.

16. Вегаш М. Карпатська Україна. Документиі факти. Ужгород: Карпати, 2004. 432 с.

17. Вєдєнєєв Д. Організація українських націоналістів і зарубіжні спецслужби (1920–1950-ті рр.). *УІЖ.* 2009. № 3. С. 132–146

18. Вєдєнєєв Д., Биструхін Г. «Повстанська розвідка діє точно і відважно…». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950-ті роки. Київ, 2006. 568 с.

19. Вєдєнєєв Д. Розвідувальна діяльність підпілля Організації Українських Націоналістів у Західній Україні в 1939–1941-х роках. *Наукові записки ІПЕНД НАНУ.* Київ, 2005. Вип. 28. С. 186–203.

20. Вєдєнєєв Д. Розвідувальна служба УПА (1943–1945 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження пошуки.* 2003. Вип. 10. С. 381–414.
21. Вєдєнєєв Д. Спеціальні підрозділи Української військової організації (1920 - поч. 1930-х рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* 2000. Вип.5. С. 142–152.
22. Вєдєнєєв Д. Таємний фронт Другої світової війни: розвідувальна та контррозвідувальна діяльність радянських органів державної безпеки в Україні (1939–1945 рр.). Нариси воєнно-політичної історії України. Острог, 2014. С. 318–340.
23. Вєдєнєєв Д., Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945): монографія. Київ, 2006. 408 с.
24. Вєдєнєєв Д., Трофимович В. Радянські органи державної безпеки на Волині в період німецької окупації. Історія органів державної безпеки на Волині: документально-публіцистичне видання. Луцьк: Ініціал, 2012. С. 63–68.
25. Гаврилів І. Військово-політична діяльність УВО-ОУН в боротьбі за Українську Державу (1920-1941 рр.) дис. докт. іст. наук: 07.00.01 / Львівський університет імені І. Франка. Львів, 2016. 598 с.
26. Гаврилів І. УВО: підпільна армія в боротьбі за державність. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* №572: Держава та армія. 2006. С. 11–17.
27. Гайвас Я. Воля ціни не має. Торонто, 1971. 312 с.
28. Галайко Б. До питання створення Української Військової Організації. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість*. 2009. № 18. С. 389– 395.

29. ГДА СБУ. Ф. 13. Друковані видання ВНК-КДБ, ВУНК-КДБ УРСР (1917–1991 рр.). Спр. 372. Збірник документів про структуру та характер антирадянської діяльності ОУН. Т. 21. Документи, які характеризують організаційну і практичну диверсійно-терористичну діяльність так званої Служби безпеки (СБ) збройного бандоунівського підпілля у період 1944–1953 рр. 409 арк.
30. ГДА СБУ. Ф. 13. Друковані видання ВНК-КДБ, ВУНК-КДБ УРСР (1917–1991 рр.). Спр. 372. Збірник документів про структуру та характер антирадянської діяльності ОУН. Т. 22. Документи, які характеризують організаційну і практичну диверсійно-терористичну діяльність так званої Служби безпеки (СБ) збройного бандоунівського підпілля у період 1944–1953 рр. 566 арк.
31. ГДА СБУ. Ф. 2. Управління боротьби з бандитизмом НКВС – Управління 2-Н МДБ, 4-те управління НКВС-КДБ УРСР, Київ (1943–1960 рр.). Спр. 23. Справа з доповідними записками і спецповідомленнями по Українській контрреволюції (12–19.03.1941 р.). 65 арк.
32. ГДА СБУ. Ф. 13. Друковані видання ВНК-КДБ, ВУНК-КДБ УРСР (1917–1991 рр.). Спр. 376. Збірник документів про структуру та характер антирадянської діяльності «Організації українських націоналістів – ОУН» та «Української повстанської армії». Т. 61. Документи та матеріали УПА (Українська повстанська армія). Цілі і завдання УПА, накази Генерального штабу, інструкції, матеріали по групах УПА – "Північ", "Захід", "Південь". Навчально-виховна робота, звернення, листівки УПА. Опис боїв і рейдів УПА. Статути, настанови. Періодичні та ін. видання УПА. 250 арк.
33. Гірняк Л. На стежках історичних подій. Карпатська Україна і наступні роки. Спогади і матеріали. Нью-Йорк, 1979. 339 с.
34. Говорить підгір’я. Розповідь Володимира Мокловича колишнього бойового референта Окружної Команди УВО в Станиславові / Записав З. Книш. Чикаго: Самостійна Україна, 1958. 98 с.

35. Граб С. Служба безпеки Організації українських націоналістів. *Воєнна історія.* Київ. 2008. Вип. 5(41). С. 29–43.

36. Гриневич В., Гриневич Л., Якимович Б. та ін. Історія українського війська (1917–1995). Львів: Світ, 1996. 840 с.

37. Дарованець О. Організаційні початки УВО та формування її структури. *Український визвольний рух*. Львів, 2007. №. 11. С. 5–60.

38. Дарованець О. Політика польської влади щодо Української Військової Організації та Організації Українських Націоналістів на Волині (1927–1939): дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський університет імені І. Франка. Львів, 2005. 203 с.

39. Золочівська округа ОУН: документи і матеріали референтури СБ, 1944–1951 / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Вид-во «Літопис УПА», Галуз. держ. архів Служби безпеки України. Київ ; Торонто, 2013. 1320 с.

40. Ільницький В. Участь ОУН(м) у визвольному русі на теренах Карпатського краю (1940-ві роки). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* 2015. № 27. С. 266–282.

41. Касьянов Г. Український націоналізм: проблема наукового переосмислення. *Український історичний журнал.* Київ, 1998. № 2. С. 39–54

42. Кентій А. Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956. Історико-архівні нариси. Т. 1: Від Української Військової організації до Організації Українських Націоналістів. 1920–1942. Київ, 2005. 332 с.

43. Кентій А. Українська Військова Організація (УВО) в 1920–1928 рр. Короткий нарис. Київ, 1998. 80 с.

44. Кентій А. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. Київ, 1999. С.13.

45. Клименко О., Ткачов С. Українці в поліції в рейхскомісаріаті «Україна» (Південна Волинь): німецький окупаційний режим на Кременеччині у 1941– 1944 рр. Харків: Ранок-НТ, 2012. 271 с.

46. Книш З. Б’є дванадцята. Спогади й матеріяли до діяння ОУН напередодні німецько-московської війни 1941 р. Торонто: Срібна сурма, 1970. 384 с.
47. Книш З. В сутінках зради: убивство Тадеуша Голуфка на тлі зради Романа Барановського. Торонто : Срібна Сурма, 1975. 659 с.
48. Книш З. Варшавський процес ОУН на підніжжі польсько-українських відносин тієї доби. Торонто: Срібна сурма, 1986. Т. 1. 674 с.
49. Книш З. Власним руслом. УВО від осені 1922 до літа 1924 року. Статті, матеріали й документи до діяльності Української Військової Організації. Збірник 4. Торонто: Срібна сурма, 1966. 184 с.
50. Книш З. Дух, що тіло рве до бою. Вінніпег, 1951. 199 с.
51. Книш З. З таємних документів польської окупації Західної України. Торонто: Срібна Сурма, 1983. 289 с.
52. Книш З. Начальна команда УВО у Львові. *Життя і смерть полковника Коновальця.* Львів, 1993. С. 288–297.
53. Книш З. ОУН до Світової війни. *Календар-альманах «Нового шляху»*. Торонто: Новий шлях, 1979. С. 39–51.
54. Книш З. Початки УВО в Галичині. Статті й матеріали до діяння Української Військової Організації. Збірник II. Торонто: Срібна сурма, б.р. 168 с.
55. Книш З. Розбрат: Спогади й матеріали до розколу ОУН у 1940–1941 роках. Торонто, 1966. 431 с.
56. Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941–1944 рр.). Торонто-Львів, 2006. 498 с.
57. Ковальчук В. Зв'язок в ОУН (б) на Волині і Поліссі в останні роки Другої світової війни і післявоєнний період. *Визвольний шлях.* № 4. 2006. С. 106–115.
58. Ковальчук М. Біля витоків УВО: військово-політична діяльність Є. Коновальця у 1920–1921 рр. *Український визвольний рух.* Зб. 7. Львів, 2006. С. 5–78.

59. Косик В. Розкол ОУН у світлі документів. Київ: Українська видавнича спілка, 2002. 32 с.
60. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні: збірник німецьких архівних матеріалів. Львів: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Львівський національний університет ім. І. Франка, 1997. Т.1. 382 с.
61. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні: збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942). Львів: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Львівський національний університет ім. І. Франка, 1998. Т.2. 384 с.
62. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні: збірник німецьких архівних матеріалів (1944–1945). Львів: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Львівський національний університет ім. І. Франка, 2000. Т.4. 368 с.
63. Коханська Г. З Україною у серці. Спомини. Торонто; Львів: Літопис УПА, 2008. («Літопис УПА – Бібліотека», Т. 9). 384 с.
64. Кучерук О. Останній паспорт Євгена Коновальця. *Пам'ять століть*. 2000. № 5. С. 59–63.
65. Кучерук Ю. Розвідка Української військової організації та Осип Думін. *Пам'ять століть*. 2001. № 4. С. 117–128.
66. Літопис УПА. Нова серія. Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943–1944: Документи та матеріали. / Упоряд.: О. Вовк, І. Павленко. Київ; Торонто: Літопис УПА, 1999. 724 с.
67. Літопис УПА. Нова серія. Т. 28: Станіславська округа ОУН. Документи та матеріали референтури СБ. Книга 1 (1945–1946). / Упоряд.: В. Гуменюк, Д. Проданик. Київ; Торонто: Літопис УПА, 2018. 792 с.
68. Літопис УПА. Нова серія. Т. 8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля. 1944–1946. Документи і матеріали / Упоряд.: О. Вовк, С. Кокін. Київ; Торонто, 2006. 1448 с.

69. Мазурець С. Повстанськими стежками. Розповіді очевидця. Луцьк: Надстиря, 2002. 236 с.
70. Мартинець В. Від УВО до ОУН: спогади та матеріли до передісторії українського організованого націоналізму. Вінніпег, 1949. 419 с.
71. Матеріали та документи Служби безпеки ОУН(б) у 1940-х рр. / Упоряд. О.Лисенко, І.Патриляк. Київ: Інститут історії НАН України, 2003. 254 с.
72. Мірчук П. Нарис історії ОУН . Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968. Т. 1. 640 с.
73. Мудрик-Мечник С. Вивчаймо ворога: Доповіді, лекції, роздумування і спомини. Мюнхен: Українське видавництво, 1989. 317 с.
74. Мудрик-Мечник С. Під трьома окупантами: спогади українського революціонера-підпільника. Лондон: Українська видавнича спілка, 1958. С. 58.
75. Мудрик-Мечник С. Служба Безпеки Революційної ОУН у боротьбі з НКВД-НКГБ-МГД-КГБ. Тернопіль: Редакційно видавничий відділ обласного управління преси, 1994. 132 с.
76. Основні елементи партизанської тактики УПА. До зброї. Мюнхен, 1952. Ч. 14 (27). Ч. 15 (28). 41 с.
77. ОУН в 1941 році. Документи. В 2-х ч. Ч.1. / Упоряд.: О. Лисенко, І. Патриляк. Київ: Інститут історії НАН України, 2006. 336 с.
78. Пагір'я О. Роман Шухевич в Карпатській Україні. *Український визвольний рух: наук. зб.* Львів, 2007. Збірник 10. С. 171–185.
79. Пагіря О., Посівнич М. Воєнно-політична діяльність ОУН у Закарпатті (1929–1939). *Український визвольний рух: наук. зб.* Львів, 2009. Збірник 13. С. 45–88.
80. Патриляк І. Старшинські й підстаршинські школи УПА в 1943–1944 рр. Визвольний шлях. № 4. 2004. С. 92–106.
81. Побігущий Є. Мозаїка моїх спогадів. Мюнхен; Лондон, 1983. 238 с.

82. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси / В.Архієрейський, О. Бажан, Т. Бикова; Відпов. ред. В. Смолій. Київ: Наукова думка, 2002. 952 с.
83. Посівнич М. Воєнно-політична діяльність ОУН у 1929–1939 роках. Львів: Афіша, 2010. 368 с.
84. Посівнич М. Діяльність розвідувального відділу Карпатської Січі в 1938-1939 рр. URL: [http://ukrnationalism.com/history/1098-diialnist-rozviduvalnoho-viddilu- karpatskoi-sichi-v-1938-39-rr.html] (дата звернення: 03. 08.2025)
85. Радянські органи Державної Безпеки у 1939 – червні 1941 р.: Документи ГДА СБ України. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 1311 с.
86. Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940-1950). Київ.: ПП Сергійчук М.І., 2007. Т. 1. 640 с.
87. Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Естонії у 1940–1950-х роках. Київ: Університетське вид-во «Пульсари», 2002. 519 с.
88. Саківський Б. Діяльність ОУН у Тернопільському воєводстві у 1929–1939 рр.: дис. канд. іст. наук : 07.00.01 / Тернопільський національний університет ім. Володимира Гнатюка. Київ, 2017. 232 с.
89. Сергійчук В. Радянські партизани проти ОУН-УПА. Київ: Українська видавнича спілка, 2000. 201 с.
90. Сергійчук В. Український здвиг. Т.2 Волинь. 1939-1955. Київ: Українська видавнича спілка, 2005. 840 с.
91. Скорупський М. У наступах і відступах (спогади). Чікаго: Українсько-американська видавнича спілка, 1961. 256 с.
92. Стерчо П. Карпато-Українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Торонто : Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1965. 288 с.

93. Ступницький Ю. Спогади про пережите («Літопис УПА – Бібліотека», Т. 1.). / За ред. О. Вовка. Київ; Торонто: Літопис УПА, 2000. 128 с.
94. Сухих А. Протистояння між радянськими партизанами й українським повстансько-підпільним рухом на Волині в роки німецької окупації (1941–1944 рр.). дис. канд. іст. наук.: 07. 00. 01. Острог, 2019. 367 с.
95. Трагічне минуле: документи свідчать: збірник документів: у 5 т. Т.2.: Радянські репресії проти націоналістичного підпілля Дніпропетровщини (1939 – середина 50-х років XX ст.). / уклад. Р. Шляхтич, С. Бородін, В. Іваненко, Л. Прокопенко; Обласна редакційна колегія по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією». Дніпро: ПП «Монолит», 2018. 240 с.
96. Трофимович В., Антонюк Я. Від співпраці до боротьби: спецслужби українських націоналістів та Німеччини. Національна спецслужба в українському державотворенні: збірник статей і матеріалів з нагоди 29-ї річниці СБУ. Київ: Прометей, 2021. С. 142–164.
97. Трофимович В., Антонюк Я. Протинацистська діяльність СБ ОУН (б) (1941– 1944). Військово-науковий вісник. Львів, 2019. Вип. 32. С. 87–110.
98. Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів. Упоряд. О. Дзюбан. Київ-Львів, 2001. 609 с.
99. Хмель С. Українська партизанка (з крайових матеріалів). Львів, 1993. Ч. 2. 130 с.
100. Чередниченко В. Націоналізм проти нації. Київ, 1970. 191 с.
101. Шанковський Л. Похідні групи ОУН. Мюнхен: Український самостійник, 1958. 370 с.
102. Шаповал Ю. ОУН і УПА на терені Польщі (1944–1947 рр.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. 234 с.
103. Шевчук С. Пора сказати правду про наші визвольні змагання, добитися волі для Галицької землі 1918–1939. Торонто: В-во В. Дідюка, 1965. 285 с.